

A NAGYVÁRADI NYOMDÁSZAT TÖRTÉNETE

IRTA:
NAMÉNYI LAJOS

BUDAPEST
AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. KÖNYVNYOMDÁJA
1902

*NAGYVÁRAD VÁROS
TÖRVÉNYHATÓSÁGÁNAK*

AJÁNlja

A SZERZŐ

TARTALOM

I.

A Hoffhalter-nyomda időszaka

II.

A virágzás kora

III.

A papnevelő-intézet nyomdája

IV.

Fejlődés és a jelen

A magyar nyomdászat részletes története még nincs megírva.

A mit Ballagi Aladár jeles, de vázlatos könyvén kívül birunk, az inkább az adatgyűjtés jellegét mutatja. Szórványos adatok, jellemző feljegyzések, okiratokban talált adalékok. Egyes megyék monografiájában itt-ott akadunk még egyes összefüggőbb részekre, de kimerítően eddig tudtommal, eltekintve Koncz József, Éble Gábor, Karcsú Arzén Maros-Vásárhely, Nagy-Károly és Vácra vonatkozó kisebb munkáitól, csak dr. Ferenczi Zoltán írta meg a kolozsvári nyomdászat történetét és Berkeszi István tanár a temesváriét.

A jelen dolgozattal a nagyváradi sajtó történeti fejlődését akarjuk bemutatni.

A nagyváradi nyomdatermékekkel különböző szempontokból már többen foglalkoztak.

Az első, kinek e téren való törekvéseit el kell ismernünk, Miller Jakab Ferdinánd, előbb a nagyváradi jogakadémia tanára, majd a Széchenyi-könyvtár igazgatója, ki 1803-ban *Fragmenta Veteris Typographiae Magno-Varadiensis* cím alatt ismerteti a nagyváradi nyomdatermékeket, azonban összesen csak 49 könyvről emlékezik meg.

Még hiányosabb képet nyújt Németh János, ki midőn 1818-ban *Memoria Typographiarum Hung. et Trans.* cím alatt megírja a magyar nyomdászat történetét, e mű 101–105. lapjain foglalkozva a nagyváradi nyomdászat történetével, összesen csak 15 nyomdaterméket sorol fel.

Becsés adalékokat nyújtanak még Márki Sándor, ki a »Magyarország és Nagyvilág« 1872-iki évfolyamában a XVI. századbeli biharmegyei nyomtatványok sorozatát állította össze, s Rómer Flóris, ki Szabó Károly »Régi Magyar Könyvtára«-nak megjelenése után a »Magyar Könyvszemle« 1897-iki évfolyamában kijelöli Várad helyét a magyar könyvnyomtatás történetében.

Nagyvárad nyomdászata bizonyára megérdemli, hogy vele tüzetesen foglalkozzunk. Hiszen, ha tekintetbe vesszük a magyarországi nyomdák keletkezési idejét, úgy a tizennegyedik helyen áll.¹ Igaz, hogy jelentősége nem oly mélyreható, mint pl. a brassóié, kolozsvárié vagy debreczenié, de bizonyos, hogy fejlődésében tagadhatlan az előrehaladás, és irodalmunknak sok nevezetes terméke látott ott napvilágot.

---

¹ Nem lesz érdektelen keletkezési sorrendben felsorolnunk a magyar nyomdákat, melyek a nagyváradit megelőzték: 1473. Buda. 1499. Zeng. 1520. Zágráb. 1529. Szeben. 1531. Fiume. 1535. Brassó. 1539. Sárvár. 1550. Kolozsvár. 1558. Magyar-Óvár. 1560. Debreczen. 1565. Nagyvárad.

I.

A Hoffhalter-nyomda időszaka

(1565–1585)

A magyar nyomdászatnak mintegy új erőt kölcsönzött a reformáció terjedése. A XVI. század tudósai csakhamar belátták, hogy az előszóval hirdetett ígék hatása a nyomtatott könyv révén csak fokozható.

Debreczen, a vallásharcok e központja, hol a XVI. század reformátorai közül többen megvonultak, csakhamar felismerte a nyomda jelentőségét és már 1560-ból ismerünk debreczeni nyomdaterméket. (Huszár Gál: Isteni dicséretok és Psalmusok.) Kétségtelennek tartom, hogy az első debreczeni nyomdász, Huszár Gál, a bujdosó kassai pap buzgólkodásának köszönhető, hogy Hoffhalter Rafael már 1561-ben Debreczen tanácsa által meghívott.

Huszár Gált ugyanis régi barátság kötötte Hoffhalter Rafaelhez, a bécsi nyomdászhoz. Bizonyoságul elégséges lesz utalnom 1557. október 26-án Bécsben kelt és Bullinger Henrikhez, a kiváló zürichi lelkészhez intézett levelére.² Hoffhalter bizonyára segédkezet nyújtott Huszár Gálnak még nyomdájának felállítására körül is.³

Huszár Gál ugyanis felismerte, hogy Hoffhalter Rafael a protestánsokkal rokonszenvez és Bécsben meggyőződve, hogy e nyomdász művei kiállítás tekintetében felülmúlják Török Mihály debreczeni nyomdász munkáit, őt ajánlhatta Debreczen tanácsának. Ama benső barátság bizonyosságaképpen álljanak itt Huszár Gál jellemző sorai az idézett levélből, melyek azt is mutatják, hogy mily kettős szerepet játszott az úgy a katolikusoknál, mint a protestánsoknál kedvelt Hoffhalter Rafael.

»— — — Quidquid autem Tua Charitas ad nos responderit, sua Scripta mittat ad Raphaelem Hofhalter, typographum Wiennensem, ipse enim ea nobis administravit.⁴

De csak 1565-ben jött Hoffhalter hazánkba és ez évben már Váradon is megjelenik és kiadja Melius Péter Job könyvének héberből való fordítását.

Hoffhalter Rafael lengyel származású és eredetileg Skrzetuskinak hívták, míg mások mint Skrotziuskyt említik. E család azonban Lengyelországban már alig ismert és régen kihalt. E saját kijelentésével szemben Thúry »Idea Christianorum Ungarorum sub tyrannide Turcica« című könyve oppenheimi kiadásának (1616.) előszavában azt írja Molnár Albert, hogy Hoffhalter belga származású, de ez tévedésen alapszik.⁵

Névváltoztatására nézve eltérők a vélemények. Így Ostolinski azt állítja,⁶ hogy német hangzású neve onnan származik, mert nyomdája »am Hof« volt. Ezzel szemben azonban inkább

² Lampe, *Historia Ecclesiae Ref. in Hung. et Trans.* Trajecti ad Rhenum 1728. 116. l.

³ Szabó Károly: Huszár Gál életéről s nyomdájáról. Századok, 1867. 147. 1.

⁴ A teljes levelet közölte Révész Imre (Protestáns Lap. 1862. 107. 1.)

⁵ »...Ante annos circiter sexaginta, Raphael Hoffhalter Belga (είχονον) αττης et Typographus exul venit primo Tigurum Helvetiorum deinde migravit in Hungariam. Et initio quidem in oppido Alsó-Lindva libros utiles et orthodoxos Latine et Ungarice scriptos ipse impressit: deinde filius ipsius Rodolphus Hoffhalter, Tigurinus, Reipub. Debrecinensis civis et Typographus, laudabiliter promovit in Ungaria orthodoxam Remp. literiam. Tace hic Biblia nostra, vestrorum hominum impensis et industria Hanoviae et hic Oppenheimerii superioribus omnis impressa et magna copia, in Ungariam transmissa, Gallicani et Belgici exilii commoda haec sunt.

⁶ Mayer, Wiens Buchdruckergeschichte, I. k. 86. 1.

utbaigazít e névváltoztatásra nézve Hoffhalter Rafael könyvnyomtatói jelvénye, mely először 1559-ben Eder György »Catalogus Rectorum et illustrium virorum Archigymnasii Viennensis« című kiadványában jelent meg.

E jelvény, melynek gyöngyökbe foglalt körirata: »Omnia spe florent prospiciente Deo«, napsugaras vidéket ábrázol, előtérben egy kerítéstől övedzett fával, melynek törzsét borostyán futja be. A fa alján a »spes« szó, míg körülötte méhek rajzanak, hogy virágport szívjanak. A kerítés félig nyitva van. A jelvény körül a következő distichon olvasható:

Vive Deo et laetus praesentibus utere fatis
Haereat in solo spes tua fixa Deo

és

Sperandum est donec meliora ferentibus astris
Sit compes voti spes animosa suis.

Ez a könyvnyomtatói jelvény tehát világosan igazolja, hogy a reménység (spes = *Hoffnung*) képezi névváltoztatásánál az indító okot, hisz a distichonok tartalmától is eltekintve, pedig ezek is állításunk mellett bizonyítanak, mintegy döntő a körirat maga: »minden a reménységtől virúl«.

E jelvény egyszersmind következtetni enged Hoffhalter Rafael gondolkozására is.

A nyomdászat szemében virágzó fa, mely a reményből veszi gyökerét, erejét. A napsugaras vidéknek büszke törzse, mit borostyán fut körül és hova a méhek is elröpködnek, hogy a fa virágjából – a nyomdászatból – a virágport szivják. Vallási rajongását igazolja Istenbe vetett hite, bizalma, reménye, sőt nevét is az Istenhez való ragaszkodás sugalja, mert németül így hangzanak szavai: »Möge deine *Hoffnung* allein auf Gott beruhen« és »Lobe Gott und bediene dich fröhlich des gegenwertigen Geschickes.« Ez a »spes« (*Hoffnung*) reményt, erőt adott Hoffhalternek folytonos tevékenységében.

Könyvnyomtatói jelvényén kívül ismerjük még Hoffhalter Rafael nemesi címérét is. Ezt először Francolin közölte »Turnirbuch«-jában, de ugyanez látható Melius Péter említett váradi, az 1565-iki évben nyomtatott könyvének kolofonja alatt is.

Nemesi címere ezüst paizson szegekkel kivert patkó és ebben kereszt. A sisakon egy vércse ül, szétterjesztett szárnyakkal, csőrében pecsétgyűrű. Ez utóbbit valószínűleg csak Hoffhalter alkalmazta, mert akkor még el volt terjedve, hogy Gutenberget a típus feltalálásakor egy pecsétgyűrű vezette a helyes nyomra. A renaissance stílus keret alatt – de az csak az említett »Turnirbuch«-ban látható, míg Melius könyvében hiányzik – e sorok olvashatók:

Cum cruce ferratae demonstrat calcis imago
Stemma Raphaelis nobile Skretusij.
Hoc stirpis pietas et robur equestre notatur,
Conveniunt meritis signa notata suis.
Arripe virtutis stimulos generosa juvenus
Sic te perpetuus rite sequetur honor.

Hol született Hoffhalter? azt biztosan még nem sikerült megállapítani. Valószínű, hogy Lengyelországot protestáns elvei következtében volt kénytelen elhagyni. Előbb Németalföldre ment, majd rövid ideig Zürichben tartózkodott és itt tanulta meg a nyomdászatot. Bécsben 1555-ben telepedik meg, hol előbb Kraft Gáspárral nyitott nyomtató műhelyt. Nyomdászati engedélye 1556. április 10-én kelt. Ebben megengedik, hogy csinos, szép, franczia vágású betűkkel nyomdát alapítson. Az engedély három évre szólott, de ezt meghosszabbították, mert Hoffhalter csakhamar kedvelt nyomdásza lett Bécsnek. 1556-ban már az udvartól is kapott

munkát. Nyomtatványait köteles volt az alsó-ausztriai kancellárnak és a theologiai fakultás dékánjának bemutatni.⁷

Hoffhalter képzettségét, technikai ismereteit jellemzi, hogy nemcsak nyomdász, hanem betűvágó, öntő, sőt még könyvkereskedő is. Kiadásában leginkább illusztrált művek jelentek meg; sőt oly művészeket is foglalkoztatott, mint Lautensack, Hübschmann, Hirschvogel és ezért kiadványaiban a metszetek meglepően csinosak. Antiquái szépek, nagyok, kurziv betűi feltűnően ízlésesek és a nyomás is gondos kézre vall. Ellenben héber betűi már nem ily jó minőségűek, formátlanok és fába vágottak.

Bécsben 31 könyvet nyomtatott, ezek közül leginkább az 1558-ban kiadott »Epitome Rerum Vngaricarum Autore Petro Ranzano« érdemel figyelmet.

Hoffhalter Bécsben a katolikus áramlat következtében e vallás követőjének adta ki magát, de birta a protestánsok bizalmát is, mit Huszár Gálnak már idézett levele eléggé bizonyít. A kétszínűségének tulajdonítja dr. Mayer Antal⁸, hogy Bécset elhagyta. E felfogással szemben elégséges lesz utalnunk a Hoffhalter és Huszár Gál közti barátságra és a fejlődő protestáns központra: Debreczenre, s világos lesz, hogy a debreczeni tanács szükségét látva a szakképzett nyomdásznak, Huszár Gál ajánlatára Hoffhalter Rafaelt bízta meg a könyvnyomtatói teendőkkel, tőle várva a debreczeni nyomdászat fellendülését.

1562-ben hagyta el Bécset, de Szabó Károly szerint Debreczenben csak 1565-ben jelent meg az első könyv, melyen neve mint könyvnyomtatóé szerepel.⁹ Hol volt e három év alatt Hoffhalter? arra nincsenek adataink. De, mert a tanács meghívása már 1561-ben kelt, feltehető, hogy ez időközben is Debreczenben időzött vagy önállóan működve, de nyomdatermékeit nem ismerjük, vagy segédkezve Török Mihálynak, kinek még később is volt nyomdája.

Kétségkívül a nagyváradi vitatkozások, gyűlések képezték indokát annak, hogy Hoffhalter 1565-ben Váradon is megfordult, hisz a nyomda átvitele akkor még nem okozott oly nagy fáradságot, mint mai nap. Összekötötte betűit, zsákba tette és felkeresett más helyet, mint akkor, annyi más vándorló nyomdász.

Ez évből csak egy művét ismerjük; de feltehető, hogy egyebet is nyomtatott. Az első váradi nyomdatermék címlapjának e műben közlött hasonmása felment bennünket címének közlésétől.

E műből, mely Mágócsi Gáspárnak és nejének Massai Euláliának van ajánlva, ma 4 teljes és két hibás példány ismeretes.¹⁰

Sokkal ritkább az 1566-ban Váradon kiadott második ismert nyomdatermék, mely egyedül a wolfenbütteli hercegi könyvtárban van meg és melynek címét Szilády Áronnak köszönhetjük, ki Szegedy Gergely énekeskönyvéhez irt tanulmányában említi.¹¹ A könyv felfedezése Hellebrant Árpád érdeme, míg tüzetes ismertetését, kritikai méltatását Szilády említett tanulmányában bírjuk.

E mű címe:

A keresztyeni Gyülekezetben Valo Isteni Diczeretek Egyben Szedögettek Es Mostan Nyomtatattak vyonnan eregbitetek, es emendaltattak L. F. által. (Fametszet) Varadon. Nyomtatot Raphael Hoffhalter, Anno M. D. LXVI. 4-r. 186 sztt. lap. Végül: tábla, 1 levél.

⁷ Mayer, i. m. I. k. 86–87. 1.

⁸ I. m., I. k. 86–94. II.

⁹ Szabó Károly RMK. I. k. 55. sz.

¹⁰ Szabó Károly RMK. I. k. 58. sz.

¹¹ Függelék IX–XII. 11.

Mint a címből is kitűnik e mű, nem egyéb mint »ujjonnan eregbitett« kiadása Szegedi énekes könyvének.

Hoffhalter Rafaeltől csak e két váradi nyomdatermék ismeretes, azonban valószínűnek látszik, tekintettel arra, hogy Hoffhalter Rafael bécsi szereplése következtetni enged nagyobb buzgóságra is, miszerint a váradi nyomtatványok egy része még lappang.

1567/8-ban Hoffhalter Rafaelt már Gyulafehérvárott találjuk. Ez időszakból 7 könyvét ismerjük, és ha táblázatos kimutatását akarjuk nyújtani Hoffhalter magyarországi eddig ismert munkásságának, úgy ezt a következőben foglaljuk össze:

		magyar	latin	összesen
Debreczenben	1565-ben	2	–	2
Váradon	1565/6-ban	2	–	2
Gyulafehérváron	1567-ben	2	3	5
u. ott,	1568-ban	1	1	2
összesen:				11 nyomdatermék.

Gyulafehérvári működésének különös érdekességet kölcsönöz, hogy, mint az a megjelent könyveken is látható, Hoffhalter II. János király nyomdásza volt. De azt az okmányt, mellyel János király az engedélyt megadta, őt kitüntette, sajnos, nem ismerjük, pedig ez kétségtelenül némileg felvilágosított volna bennünket a nyomda felszereléséről is. Nyomdája itt rövid ideig állott fenn. Téves az az adat, mit a »Pallas Lexicon« említ, hogy 3 évig volt Gyulafehérvárott műhelye, mert az is kétséges, vajjon 1568-ban élt e még? E tekintetben eltérők a vélemények. Szabó Károly 1567-re teszi halála évét¹², míg Kanyaró Ferencz¹³ figyelembe véve, hogy Császmái István »Thordai Sándor András Irasara való felelet«-e 1568-ban jelent meg, Dávid Ferencz »Rövid utmutatás«-nak ajánló levele is még 1567 karácson havának 28-dik napján kelt, bizonyosra veszi, hogy Hoffhalter Rafael – kinek neve e könyveken még mint nyomtató szerepelt – csak 1568-ban halt meg. Az azonban tagadhatlan, hogy váratlanul halt el és erre enged következtetni az Ung. Magazinban levő feljegyzés is:¹⁴

»... da er gottlose Bilder und ein von den Antitrinitariern mit heidnischen Fabeln angefülltes Buch unter dem Titel: de falsa & vero unius, Dei Filii & Spiritus s. cognitione, gedruckt hatte, durch einen plötzlichen und schrecklichen Tod überfallen ward.«

Mi történt a nyomdával? erre nézve is eltérők a nézetek. Vajjon özvegye, vagy fia vezette-e tovább? nem tudjuk. Az 1569-ben megjelent nyomdatermek igazolják, hogy II. János király még fenntartotta e nyomdát, de ennek vezetését nem bízta Hoffhalter fiára, Rudolfra, ki így elhagyva Erdélyt megkezdi vándorlásait és ama két évtizeden át, míg működését ismerjük, 38 művel gazdagítja a régi nyomtatványok számát.

Az ifjú Hoffhalter Gyulafehérvárról Váradra jött. 1568-ban már itt nyomtatta Melius Péternek újabb munkáját: Az Szent Janosnac tött ielenesne igaz és iras szerint valo magyarázasa-t.

A mű nyomtatási helyére nézve jó ideig téves adatokat közöltek, minek különösen az volt az oka, hogy a munka berekesztésénél Mélius Peter azt írja: »Die X. Septem. anno Dom. M. D. LVI. Debreczenbe. Petrus de Melius Horhi.« Tekintettel arra, hogy a sajtóhibát az évszámnál

¹² RMK. I. k. 37. 1.

¹³ Protestáns vitairatok Melius idejéből. M. Könyvszemle, 1896. 332. 1.

¹⁴ 1788. IV. k. 452. 1. Etwas von den Buchdruckereyen des fünfzehnten und sehnzerten Jahrhunderts in Ungarn & Siebenbürgen.

Melius kijavította (M. D. LXVI.) ennek alapján Sándor István¹⁵ és Németh János¹⁶ debreczeni nyomdatermeknek tekintették, egyedül Miller¹⁷ és utána Szabó Károly¹⁸ sorolják a váradi könyvek közé.

De míg e műből ma 10 példányt ismerünk, addig csak bibliografiai feljegyzésekből ismerjük az ugyanezen évben Váradon megjelent latin munkát: Propositiones de Jah & Jehovah seu de Unitate et Trinitate in Deo vero. Címét Bod Péter és Cornides említik. Ma teljesen ismeretlen.¹⁹

1570-ig más váradi nyomdatermeket nem ismerünk, sőt az 1570-ben megjelent s az első ref. iskolaigazgató, Sásvári Gergely által írt »Az Szent Vallásnak igaz Titka, Magyarázata és Ellenségei ellen való igaz védelmezése. Mellyet minden Keresztyén hívnek meg-nyugtására írt Sásvári G. Nagy Váradi Predikátor. Váradonn«,²⁰ ma szintén teljesen ismeretlen és egyedül gróf Kemény József említi *Lexicon Eruditorum Hung.* című kéziratában, hogy e mű meg volt a nagyenyedi ref. collegium könyvtárában, mely azonban, mint tudvalevő, 1849-ben elpusztult.²¹

Hoffhalternek itt nyoma vész és csak 1573-ban találkozunk vele Alsó-Lendván, hol a horvátországi protestáns mozgalmaknak tesz szolgálatot nyomdájával. Feltűnő, hogy bár 1573-ban Nedelistyen is megfordul, sőt itt Zrinyi György grófnak, a szigetvári hős fiának nyomdásza, folyton vándorol és hol Alsó-Lendván, hol Nedelistyen adja ki könyveit. 1573/4-ben itt 3 magyar, 4 horvát művet ad ki. De míg magyar műveit ismerjük (Kulcsár György Bánfi Miklósnak és Zrinyi Györgynek, Kristófnak és Miklósnak ajánlott könyvei²², addig horvát nyomdatermeikből csak egyet ismerünk.

A horvát nyomdatermeket – a horvát protestáns mozgalmak vallásos iratait – 1574. április 8-án Draskovich püspök vezetése alatt tartott synodus ünnepélyesen megsemmisítette²³ s így ezeket csak címleg ismerjük, nézetem szerint azonban nyoma lehet ott, hol a vallásos iratok írója: Bucič Mihály és a nyomdász Hoffhalter Rudolf ellen Miksa császárhoz felterjesztett iratok találhatók. Hogy Hoffhalternek ezuttal semmi bántódása nem történt, azt annak tudjuk be, hogy Bánfi Miklós és Zrinyi György az udvar kegyeltjei voltak. Hoffhalter ez időbeli nyomtatványai közül egyedül Verbőczy Tripartitum-ának horvát kiadását ismerjük.

Hoffhalter utóbb visszatért Debreczenbe, hol 1577-től 1587-ig működött, időközben azonban Váradon is (1584/85-ben), megfordult. 1584-ben Decsi Gáspárnak következő könyvét adta ki Váradon:

Az vtolsó üdőben eigenehani regnalo bűnökről valo Praedicatioc, tudni illik, Elsoe, az Bűnről, Masodik a Reszegsegről, Harmadik az Paraznasagról, Negiedik az Tanczrol. Irattatott: Gaspar Deczi Tolnai Praedicator által Varadon. Niomtatatot Rodolphus Hoffhalter által M. D. LXXXIII. Esztendőben. 4-r. A-1 = 9 ív = 36 sztlan levél.

¹⁵ Magyar Könyvesház, 3. 1.

¹⁶ Memoria Typogr. Regni Hung. 101. 1.

¹⁷ Fragmenta Typographiae. 22. 1.

¹⁸ RMK. I. k. 37. 1.

¹⁹ RMK. I. k. 29–30. 1.

²⁰ 1570. 8-r. 198. 1.

²¹ RMK. I. k. 83. sz.

²² RMK. I. k. 96. 97. és 114. sz.

²³ Dr. Franjo Bučar, zágrábi tanár, a horvát protestáns mozgalmak történetírójának szíves közlése sajtó alatt levő művéből.

E mű azonban nem egyéb, mint az 1582. évi debreczeni kiadásnak újabb kiadása. Ma négy példányban ismeretes. Ellenben csak címét ismerjük az 1585-ben Váradon megjelent Kalendáriumnak. Ennek egyetlen példánya megvolt Wespri István debreczeni orvos könyvtárában, utóbb Földi János birtokába jutott, de aztán nyoma veszett.

1585-ből ezenkívül még csak a következő latin munkát ismerjük:

Apologia Pro Ecclesiis Reformatis: Actis impiis Synodi Sabariensis opposita, Avtore Petro Berexasio, Ecclesiae Varadiensis Ministro. Cum Praefatione ad Illustriss. Transsilvaniae Praesides. Seriem libri & quorundam additorum versa pagina indicat. stb. Varadini, Excudebat Rodolphus Hoffhalterus. Anno D. M. D. LXXXV. 8-r. 344 l.

E műből, mely Kendi Sándornak, Kovacsóczi Farkas és Zsemberi Lászlónak, mint erdélyi kormányelnököknek, van ajánlva, ma csak 4 példány ismeretes.

1586/7-ben még Hoffhalter Rudolf nyomdája Debreczenben működik, de aztán nyoma vész. Meghalt-e? mi történt vele? azt eddig a legszorgosabb kutatás sem tudta felderíteni.

Működéséről azonban beszámol e táblázatos kimutatás:

		magyar	latin	horvát	összesen
Váradon	1568-ban	1	1	–	2
Váradon	1570-ben	1	–	–	1
Alsó-Lendván	1573/4-ben	3	–	–	3
Nedelisčen	1572/4-ben	–	–	4	4
Debreczenben	1577-ben	5	–	–	5
Debreczenben	1579-ben	2	–	–	2
Debreczenben	1580-ban	2	–	–	2
Debreczenben	1581-ben	1	–	–	1
Debreczenben	1582-ben	9	–	–	9
Debreczenben	1583-ban	2	–	–	2
Debreczenben	1584-ben	1	–	–	1
Váradon	1584-ben	1	–	–	1
Váradon	1585-ben	1	1	–	2
Debreczenben	1586-ban	1	1	–	2
Debreczenben	1587-ben	1	–	–	1
összesen:					38 nyomdatermék.

A Hoffhalter nyomdából tehát eddig 38 terméket ismerünk, melyből Váradra 6 könyv esik.

Ez a váradi nyomda első időszaka: a XVI. század. Eredményeit összefoglalva, nem oly gazdag, nem oly feltűnő, mint a szomszéd Debreczené vagy Kolozsvaré, de ha figyelemre méltatjuk törekvését, ha tekintetbe vesszük, hogy minő kiváló szolgálatot tett a terjedő új vallásnak, a reformációnak, ha nem feledjük hogy II. János király, majd Zrínyi György gróf a váradi nyomdászban találja fel azt, kit bizalomra érdemesít és kitüntetésben részesít, ha ismert munkái közül utalunk a horvát Verbóczi kiadásra, Melius Péter, Félegyházi Tamás műveinek nyomtatására – el kell ismernünk, hogy a Hoffhalterék nyomdája, a korabeli nyomdák közt méltán a jelentékenyebbek közé sorolható.

II. A virágzás kora

A Hoffhalter-időszak után mintegy 60 évig nem találjuk nyomát annak, hogy Váradon nyomda működött volna. Miller idézett munkájában említi ugyan Szárászi Ferencz Catechesis-ét, mely Váradon jelent volna meg 1604-ben, de ez adat teljesen megbízhatatlan, mert forrása: Lampe (illetőleg Ember Pál) munkája, a *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria*, a melynek 128. lapjára hivatkozik, nem ismeri.

A XVII. század elejéről ugyan még egy könyvnek a címét ismerjük, miből arra lehet következtetnünk, hogy talán mégis működött egy nyomda a század elején Váradon. Ugyanis Gyöngyösi Pál 1787-ben említi Benkő Józsefhez írt levelében, mely megvolt a nagy-enyedi ref. kollégium könyvtárában, hogy 1609-ben Váradon hagyta el a sajtót Szegedi Dániel »Magyar prédikációk« című 4-r. könyve. Ugyanezt Kemény József is említi »Lexicon Eruditorum Hungariae« című kéziratában, de az említett két könyvnek ma egyetlen példánya sem ismeretes és így a könyvnyomtató nevét, működési idejét, nyomtatványainak számát meg sem állapíthatjuk.

Hanem e nagyobb szünet után, hatvan év elteltével, beáll a váradi nyomdászat történetében a virágzás kora. Feltűnő, hogy míg Európában e században a nyomdászat terén bizonyos hanyatlás állott be, addig hazánkban ép ez időtájt utalhatunk a Brewer-nyomda és Szenczi Kertész Ábrahám sajtójának kiválóságaira és a könyvnyomtatásnak a művelődés előmozdításának szolgálatában elért nagy sikereire.

Szenczi Kertész Ábrahámmal, a bibliai nyomtatóval, ez ideig vajmi keveset foglalkozott a bibliographia. A mit róla tudunk, az alig néhány sor. Ha nem is szerencsés kézzel, de némi buzgósággal gyűjtöttük össze mindazt, mit a véletlen kezünkre játszott és így legalább mégis teljesebb képet nyújthatunk ama nyomdászunk életéről, kinek nevéhez a legszebb kiállítású biblia nyomása fűződik.

Születési évről nincs biztos tudomásunk. A mi neveltetését, iskoláit, tanulmányait illeti, arról mindeddig alig volt feljegyzésünk. De felszínre került Szenczi Kertész Ábrahám nemesi levele és ez némileg megvilágítja e kérdést.

Valószínű, hogy Szempcz-ről származott, miután nevét az armalis *Kertész alias Szempczi*-nek írja. Nagy Iván előnevét Szemperi-nek mondja, a mi valószínűleg csak a helytelen olvasásból eredt. Kertész Ábrahám szempczi származását mindig megjelölte, de az »mp« betűk idővel »n«-né változtak és ezért a II. Rákóczy Györgytől 1648. december 10-én ajándékozott nemesi levelen kívül sohasem találjuk nevét másképp megjelölve, mint Szenczi Kertész Ábrahám.

Szülei – mint a nemeslevélből kitűnik – becsületes, tisztességes emberek voltak, sőt arra is következtethetünk, hogy némi vagyon felett rendelkeztek, mert a nemesi levél kiemeli, hogy állapotuk miatt éppen nem szegénylő szülőktől származott, kik ha a sors mostohasága miatt a nemesség sorába nem is vétettek fel, azért mindent elkövettek gyermekek nevelése érdekében, egyengetve az utat, hogy Kertész Ábrahámnak már gyermekkorában megnyilatkozott tehetségét fejlesszék. Alig sajátította el az alapvető ismereteket, csakhamar külföldre ment; bejárt, mint a nemesi levél említi, sok országot és vidéket, elsajátítva több nemzet szokásait. Itt tanulta meg a nyomdászat mesterségét is, mert a mint hazánkba visszatért, mindjárt nyomdát alapított, melynek megalapításával, mint ezt a nemesi levél is kiemeli, nevének dicséretet, egyházának dicsőséget és az egész országnak hasznót hozott.

Hogy hol tanulta a nyomdászat mesterségét Kertész Ábrahám, arra nézve biztos adatunk nincs. De ha könyvnyomtatói jelvényét vizsgáljuk, akkor csakhamar betekintést nyerünk e

kérdésbe is. Mert ott, hol ezt használja, híven követi az Elzevirek nyomtatói jelvényét. A mint Elzevir Izsák (szül. Leyden 1596. május 11. † 1651. okt. 8.) jelvényét Carl B. Lorck jellemzi: »Als Druckzeichen nahm Isaack eine Ulme an, die von einem Rebstock voll Trauben umschlungen wird, daneben steht ein Einsiedler. Die Devise lautet: non solus«²⁴ – ép úgy Kertész Ábrahámnak is ez a jelvénye. Ha látjuk, hogy Kertész Ábrahám mily szolgailag utánozza Elzevir Izsák könyvnyomtatói jelvényét, arra a feltevésre kell jutnunk, hogy a nyomdászat mesterségét ott tanulta az Elzevireknél. Két alkalommal tér csak el ettől. A biblia kiadásánál, hol az új testamentum előtt mást használ. De itt is megvan az olajfa, melynek törzsét, szallagon, ez a felirat ékesíti: »ne extra oleas.« A jobb oldalon Minerva áll, keze ott nyugszik a szalagon, míg balról a fa alatt egy bagoly van, nyitott szárnyal. Továbbá a nyomdájának megalapítása első évében megjelent munkán: »Az keresztyéni hitnek ágazatiról való prédikációknak tárházá«-n oktáv alakú, csinos rozettákból alkotott keretben egy alabárdos oroszánt használ nyomtatói jelvénynek. Ez Várad címere és itt Szenczi Kertész Ábrahám a nyomtatás helyét akarta kitüntetni jelvényével.

Szenczi Kertész Ábrahámnak a Rákóczyak voltak első sorban támogatói, törekvéseinek előmozdítói, sőt, ha hitelt adunk Bod Péternek²⁵, akkor egyedül a biblia nyomtatása adott okot arra, hogy Váradon nyomda alapíttassék. Pápai Páriz Ferencz Erdélyi Feniksében (33. l.) világosan megmondja, hogy: »a mely Typographia készült sok költséggel, és sok Fejedelmi Embernek s népes Ecclesiáknak adakozásokból, tzelozván az egész Bibliának nagy formában és bőv magyarázattal való kinyomtatására.«

De míg a biblia készült, míg a szükséges betűket beszerezték, »az alatt sok apróság, tanuló gyermekek számokra való könyvecskéket bocsátott világra.«²⁶

A biblia újbóli kiadását I. Rákóczy György és neje, Lorántffy Zsuzsánna tervezték Ennek mintegy indoklása, hogy mindketten »igen Szent Írást szerető emberek voltak«. Bár Rákóczy György életét folytonos hadakozásban töltötte, huszonkét-szer olvasta át a bibliát. Ott hordta magával a táborban is és pihenése közben, annyi veszély után a biblia szavaiban talált vigasztalást. Ép ily istenfélő volt Lorántffy Zsuzsánna is, ki a szentírást jól ismerte és e törekvéseket készséggel előmozdította. Már 1638-ban rendeletet adott ki a fejedelem, hogy »a Sidó és Görög Nyelvekhez jól tudó és Isten-félő Emberek által ujabban meg-vi'sgáltassa az egész Bibliát 's ha hol valami hiba vólna az Fordításban azt megjobbítaná. Sőt mikor a fejedelem meghalt, Lorántffy Zsuzsánna továbbra is felkarolta ez eszmét és »Angliából a Polyglotta, azaz, sok Nyelveken ki-adott Bibliát e végre felette nagy Summán meghozatta.«

---

²⁴ Handbuch der Geschichte der Buchdruckerkunst. I. 235–236. 1.

²⁵ A szent bibliának Históriája 153. 1.

²⁶ Tévesek azonban Pápai Páriz Ferencznek a nyomdászatról irt versében a következő sorok:

Várad' Városában hata e jó osztán
Ki eddig *e jóból üres vala s pusztán*;
De bezzeg e hibát ki-pótolá osztán
A' hires Szenczi Ábrahám oda szállván:
Ez Hollandiából szép Betűket hozza
Tellyes könyv-nyomtató Műhelyt állata.
Melyből sok szép haszon Nemzetünkre szálla,
Mindaddig, míg Várad Török kézre juta.

Tudvalevő u. i., hogy már Szenczi Kertész Ábrahám előtt volt Váradon nyomda, a mint ezt Bod Péter a vers újbóli kiadásakor már említi.

A biblia azonban nem úgy sikerült, mint tervezték. 1657-ben fogtak nyomtatásához, oly időben, mikor hazánkat a török dúlta, pedig Kertész Ábrahám is elismeri a bibliához írt előszavában, hogy arra kellene ügyelni, minél tisztább s hibátlanabb legyen a biblia, e fegyverünk minden lelki ellenségünk ellen, de a gondviselés az utolsó néhány esztendőben »sokképen ajándékozta meg«, ezért ez a biblia nem is új fordítás – úgy mond – hanem a régi, csupán itt-ott lett néhány szó alkalmasabbal felcserélve.

Különben elégséges lesz a vizsolyi, amsterdami és váradi bibliát összehasonlítanunk, hogy az eltérésekről, újításokról meggyőződjunk.

A váradi biblia legnagyobb részt szolgai lenyomatása a Károlyi-féle vizsolyi bibliának. A kettő között csak alig van eltérés. Így a beosztásnál a következők ötlenek szemünkbe. A »Királyok könyve« előtt kimutatja, hogy az egyes királyok hány évig uralkodtak s külön csoportosítja Judea és Izrael királyait. A »Krónika könyvek«-nél előzőleg kimutatja, hogy az egyes könyvek hány esztendő történetét ölelik fel. Ép így megvan Ezaiás első könyvének bekezdése előtt a 49 esztendő részletezése.

Ellenben megvan a vizsolyi bibliában, míg a váradiban hiányzik: Menasses könyörgése a babyloni fogságban, Ezra harmadik és negyedik könyve, Tobiás és Judit könyve, a bölcsességnek könyve, Baruch és Maccabeusok könyve.

Ezekkel szemben Eszter könyvének hiányzik a vizsolyi bibliában a foglalat. Ép így a zsoltárok könyvének. Salamon példabeszédeinek a váradi biblia megemlíti, hogy ez öt részből áll és fel is sorolja ezeket.

A vizsolyi bibliában a 687. oldallal, a bölcsesség könyve után, véget ér az első rész, a váradi bibliában ezután következik a próféták könyve és itt a beosztásnál ragaszkodik az amsterdami bibliához.

Az új testamentomban a vizsolyi biblia közli Jézus Krisztusnak »ember szerint való nemzet-ségit«, a mi az amsterdami és váradi bibliában hiányzik; ellenben a váradiban fel vannak a tartalomban sorolva Szent Pál és a többi apostolok levelei.

E többé-kevésbé lényeges eltérésektől eltekintve, különösen az énekek énekétől kezdve a széljegyzetek sokkal bővebbek mint a vizsolyi bibliában.

A mi a nyelvezetet illeti, bár ennek elemzése nem tartozik feladatunkhoz, megemlíthetjük, hogy a váradi biblia hű lenyomata a vizsolyi bibliának, de felhasználja a nyelv újítását és nem követi az amsterdami kiadást, ott hol ez sokkal terjengősebben adja vissza az eredeti héber szöveget. A Szenczi Kertész-féle kiadás ragaszkodik tehát az eredeti tömör, szakgatott, költői mondatfűzéséhez, visszatükröztetve az eredeti sajtószerű szépségeit.

A mi még különlegessége a váradi bibliának, az a biblia végén található: »az ó- és új testamentumból citált bizonyosságoknak lajstroma«. Ez a jegyzék felöleli a bibliának mindama többé-kevésbé elterjedt kifejezéseit, melyek a nemzet nyelvén úgyszólván közmondássá váltak. Szenczi Kertész Ábrahám bibliája csoportosítja ezeket, megjelölve, hol található. (Nemcsak kenyérrel él az ember Math. 4. 4. Szemet szemért, fogat fogért Math. 5. 38.) és így akaratlanul is okot ad arra, hogy ez igék utóbb úgyszólván szálló-igévé legyenek a magyar nemzetnek.

E négy oldalra terjedő lajstromon kívül még registromát és magyarázatát nyújtja egy néhány zsidó, görög, deák igéknek és néhány idegen nyelven való neveknek, melyek a szent bibliában előfordulnak.

A biblia elején ott van »a betű-szedésben esett némelly fogyatkozásoknak igazítása«, de ez csak Mózes könyvére terjed ki. Itt 28 sajtóhibát sorol fel, mi aránylag véve nem is sok, a többi az időnek »szoros volta miatt« nem állította össze.

A kimaradt részekre, különösen az apokrifusokra nézve megjegyzi Kertész a biblia előszavában, hogy ezeket ki nem nyomathatta, mert sem idő, sem papíros, sem költség erre nem volt »és az országnak is villongásban lévén dolga.« De a bibliát mégis közrebocsátották, mert nem akarták véka alatt tartani. Ha Isten időt enged és e nyomorult országnak az elveszett békességét újból megadja, miután költség van ezeknek kinyomatására majd »abban is nem leszen hátramaradás«.

A biblia nyomtatásához, mint Bod Péter írja, az 1657-ik esztendőben fogtak; a munkával pedig 1661-ben készültek el. A nemzet érdeklődése e könyv iránt oly nagy volt, hogy eredetileg tizezer példányban nyomták.

A nyomtatást első sorban iktári Bethlen István mozdította elő, ki 1646. augusztus 27-én kelt végrendeletében, miután »Medgyesi Pál uramtól úgy értesült, hogy az váradi typographus az szent bibliát in folio ujonnan akarná kinyomtatni«, 500 aranyat hagyományozott ennek költségeire, egyedül azt kötve ki, hogy utódai annyi példányt kapjanak »a mennyi 500 arany után illenék«.

A bibliát ékessé, tetszetőssé teszik első sorban csinos tojásdad metszésű betűi, miket I. Rákóczy György hozatott 1640-ben Lüneburgból. Ugyanott vásárolták a könyvsajtót is.²⁷

Ezenkívül még Rhédey Ferencz, Barcsai Ákos fejedelmek, Gyulai Ferencz, váradi kapitány és némely ecclesiák járultak a nyomtatás költségeihez, kiknek neveit Szenczi Kertész Ábrahám feljegyzi a biblia előszavában, ép úgy mint Mózes is feljegyezte azok neveit, kik a ceremóniás oltár felszentelésére holmi ajándékokat adtak vala.

Az alak megválasztása Bethlen István kívánsága szerint történt, ki ezt testamentumában írta elő. Ezenkívül – úgymond Szenczi Kertész – a tanítóknak tetszése és az ecclesiáknak szüksége is így kívánta. Nagyobb betűket használt, hogy »az hajlott idejű és az ennek világában homályosodottabb lelkű tanítók is inkább előmehessenek tisztekben a nagyobb betűkkel való nyomtatás által«. Reméli, hogy kisebb formában is kinyomathatja, ha a kívánt nyugodtsága meglesz.

Ebben az alakban terjedt el akkor a biblia az országban. Tíz, tizenkét forint volt az ára, sőt még magasabb árban is elkelt.²⁸ Vitték szerte e hazában, ott volt minden tehetősebb házban: vigasztalója a sors üldözte nemzetnek. Hozzá fordult annyi csapás után, igéiben találta lelke vigasztát, megifjodott a hit szavain, bánatát, keservét, mérhetlen fájdalmát, kitörő örömét a biblia magasztos szavaiban kereste és találta.

Hány példányban nyomatták, ez ma teljes biztossággal meg nem állapítható. Tótfalusi Kis Miklós azt állítja, csak 1500 példányban, míg Bod Péter szerint 10000 példányban kezdték el nyomtatni, de nagyobb része még megjelenése előtt elveszett és csak 6000 példányt mentettek meg akkor, mikor a török elfoglalta Váradot (1667. augusztus 27-én).

A nemzet akkor annyira csüggött e biblia nyomtatásán, hogy még a vár átadása feltételei közé is befoglalta. Az átadási feltételek ötödik pontjában a következőkép biztosították ezt:

»Azonképen a könyvnyomtatásnak gyakorlása megtartassék, ahoz való minden eszközök is.

²⁷ Bunyitai Vincze: Nagyvárad a török foglalás korában 1660–1692. 14. 1. – Különben Szalárdi János is említi »*Síralmas Krónikájá*«-ban: »Az váradi iskolához és ecclesiához szinte a luneburgumi herczegségből ugyan Luneburgumból igen szép typographiát nagy költséggel hozatott volt.«

²⁸ Tótfalusi Kis Miklós: Maga Személyének, életének és különös tselekedetének mentsége, 7. 1.

A nyomtatásban levő bibliai exemplárok és mindennemű könyvek a könyvnyomtatónak kár nélkül kiadatnak valamikor érette jön, és vagy maga házához, vagy máshová akarja szállítani, megengedtetik. Az alatt pedig azon ház zár s pecsét alatt tartatik a hatalmas vezér parancsolatjából. »

Ezt Ali pasa a várbelieknek adott válaszában a harmadik bekezdésben meg is erősíti, mondva:

»Könyvek és ahoz tartozó eszközök kezekbe adatván, szabadon élhetnek.«²⁹

Mit mentettek meg Várad ostroma alkalmából, azt Sárdi Nagy János vallomása igazolja:

1669. február 4-én. Én sárdi Nagy János, mivel Veresegyházi Mihály uram kívánván töllem azt, hogy ha mit tudok, hogy az idvezült Szenczi Kertész Ábrahám uram Typographiájához való volt volna, mindeneket jó lelkem esmérési szerint minden kedvezés és hizelkedés nélkül megmondanék; azért a mint nekem is eszembe jut, mikor a szegény Szenczi urammal a várad várából, azután Kolozsvárról és legutóbban Szebenben is ujjabb-ujabb szállásra költöztetvén, mindaddig míg a typographia Udvarhelyi Mihály kezére szállott, én ugyan a betűknek számát, mennyiségét, nem tudom, de azt tudom két plerumhoz való minden eszközök megvoltak, csak az egyik plerumnak a fája égett Váradon a rejtek pinczében; azonkívül a compactori műszert is egy néhány torculárokon kívül szintén úgy hoztuk a török kezéből ki, mint a typográphiát. Mikor pedig a szegény Szenczi uram meghala, akkor is hogy valakinek vagy compactori műszert vagy penig typographiát valakinek testálta volna, úgy hogy résziben jutott volna, olyant semmit nem tudok. A mi penig a plerumi eszközöket illeti, úgy jut eszemben, hogy két rézfundamentum meg tégel is hasonlatosképpen kettő, vasráma is kettő, vasrud is kettő, vasramában való srófok, a számát nem tudom mennyi szintén, de tudom, hogy egy füzölék volt azon kívül, a mi a ráamáiban volt naponkint.

Anno 1666. die 4. Februarii.

Idem qui supra m. p.³⁰

E nyilatkozatban fel van sorolva, miből állott Szenczi Kertész Ábrahám nyomdája a várad ostrom idejében, sőt, mint ebből kitűnik, Szenczi ezt előbb ott hagyta és csak később vitte el Kolozsvárra, már akkor, mikor Várad török kézben volt. Addig valószínűleg Váradon saját házában őriztette, mert, mint Tótfalusi Kis Miklós említi³¹, Szenczi Kertész Ábrahámnak volt egynéhány palotája Váradon. Ebből arra is következtetünk, hogy Váradon a nyomdászat eléggé jól jövedelmezett, elannyira, hogy Kertész még házakat is építhetett.

Szenczi Kertész Ábrahámnak első sorban a biblia kinyomtatása képezi főérdemét. Különösen a nyomtatás külsőségeire ügyelt legjobban, betűit is akkép válogatva, hogy az egész tetszetős volt. Ez annál is inkább szükséges volt, mert a magyar nyomdászatnak külföldön nem volt jó hírneve. Tótfalusi Kis Miklós is feljegyezi:³² »a szomszéd keresztény nemzetek példabeszéd-képen emlegették a magyarok csúf nyomtatását. Nálunk 100 esztendeig használtak egyfolytában egy rendbeli betűt.« E rossz hírnév eloszlásához első sorban Szenczi Kertész Ábrahám járult hozzá bibliájával, mely a korabeli könyvek között ékességével feltűnik. Bod Péter pedig azt mondja, hogy »ez a Biblia sokkal nagyobb betűletet érdemelne, mint sem szokták betűlni, a benne való szép Magyarázatokért.«³³

²⁹ Egykorú másolata az Erdélyi Múzeum kéziratárában. Gróf Kemény József, Erdély története eredeti levelekben, X. k. Ujból kiadva: Török-Magyarokori Államokmánytár, V. k. 1870. 486–488 l.

³⁰ Tört. Tár, 1890. évf. 399. l.

³¹ Mentség, C. 2.

³² I. m. 28. l.

³³ A Szent Bibliának Históriája, 153–156. l.

Hatása tehát tagadhatlan. Az országban úgy, mint a külföldön. Bizonyosságul, hogy daczára a nyomtatott 6000 példánynak, csakhamar szétkapkodták és már 1678-ban újabb mozgalom indult meg a biblia nyomtatása végett.

E mozgalmat a gályarabságra ítélt protestáns papok kezdeményezték, kiknek Lipót császár adta vissza szabadságukat. Részükre ugyanis, mikor Svájcba, Belgiumba és Angliába mentek, ez országokban annyi pénzt gyűjtöttek össze, hogy azt sem tudták, mihez fogjanak a tenger pénzzel. Elhatározták a bibliának újbóli kinyomtatását. Vettek betűket, matriczokat és elhozták Boroszlóig, 1678-ban. De a hadakozások és az általános nyomor gátolták őket a további szállításban. Időközben Otrókosi Fóris Ferencz, kit megbántottak, elhagyta őket és vallását, eladta a betűket és a matriczokat és így lehetetlenné tette a biblia kinyomtatását.³⁴

Kertész, a váradi ostrom után, Kolozsvárra vonult és itt fejezte be a bibliát. Más könyve itt nem is jelent meg. A mint ezzel elkészült, tovább ment és Nagy-Szebenben telepedett meg. 1662-ben érkezett ide és 1663-ban már megkezdte működését.

Az általa nyomtatott művekről számoljon be e kimutatás:

		Magyar	Latin	Német
Nagyváradon	1640-ben	2	1	–
Nagyváradon	1641-ben	2	–	–
Nagyváradon	1642-ben	4	–	–
Nagyváradon	1643-ban	5	3	–
Nagyváradon	1644-ben	2	1	–
Nagyváradon	1645-ben	4	–	–
Nagyváradon	1646-ban	2	2	–
Nagyváradon	1647-ben	1	1	–
Nagyváradon	1648-ban	3	–	–
Nagyváradon	1649-ben	4	3	–
Nagyváradon	1650-ben	2	4	–
Nagyváradon	1651-ben	5	5	–
Nagyváradon	1652-ben	4	1	–
Nagyváradon	1653-ban	4	3	–
Nagyváradon	1654-ben	5	3	–
Nagyváradon	1655-ben	3	–	–
Nagyváradon	1656-ban	4	9	–
Nagyváradon	1657-ben	3	1	–
Nagyváradon	1658-ban	2	2	–
Nagyváradon	1659-ben	–	1	–
Nagyváradon és Kolozsvárott	1660/61-ben	1	–	–
Nagy-Szebenben	1663-ban	3	5	–

³⁴ Bod Péter. A Szent Bibliának Históriája, 153–154. 1.

Nagy-Szebenben	1664-ben	1	2	–	
Nagy-Szebenben	1665-ben	8	10	1	
Nagy-Szebenben	1666-ban	6	4	–	
Nagy-Szebenben	1667-ben	–	3	–	
	Összesen	80	65	1	= 146 nyomdatermék. ³⁵

Nyomdájában korának számos érdekes könyve jelent meg, így *Kecskeméti Miklós*, nagyváradi tanító: *Angyalok Éneke*; *Keresszegi H. István*: Az Keresztyéni Hitnek ágazatiról való Praedicationknak Tar-haza; *Keresztúri Pál*: Fel-soerduelt Keresztyén; *Nyéki Vörös Mátyás*: Dialogus; *Comenius Amos János*: Januae Linguae Latinae Vestibulum Primum; *Medgyesi Pál*: Praxis Pietatis; *Geleji Katona István*: Valtság Titka; *Kereszturi Pál*: Lelki Legeltetés; *Szenczi Molnár Albert*: Psalterium Hungaricum; Catechismus; Dávid király és a proféták százötven zsoltára; *Enyedi F. János*: Mennyei szó; *Gönczi György*: Énekes könyve; *Sélyei Balog István*: Temető kert; *Veréczi Ferencz*: Lelki Hartz; Jesuita Paterek Titkai; *Hornius György*: Szent Geonologia; több kalendárium stb. stb.

Jó ideig halálának évét sem tudtuk biztosan. Bod Péter az »Erdélyi Feniksz«-ben (33. l.) és ennek alapján Német János 1676-ra tették halálozási évét. A Pallas Lexikon X. köt. 910. lapján 1702 van említve. Azonban több adat a mellett bizonyít, hogy Szenczi Kertész örökös nélkül 1667 elején halt el és ekkor nyomdája a »fiscus«-ra szállott. Ezt tanúsítja Udvarhelyi Mihály szebeni nyomdász reversalisa, hol felemlíti, hogy Apafi Mihály neki adta át a nyomdát. Ez irat 1667. július 5-én kelt. De már ez év május 22-én sem volt életben Szenczi Kertész, mert ismerünk egy ily keletű rendeletet, mit Apafi Mihály bocsátott közre a hagyaték összeírása ügyében.³⁶

1668-ban még mindig érintetlen volt a hagyaték, legalább ezt bizonyítja a szebeni nemzeti levéltárban levő számadás könyvekben található következő bejegyzés:

»3. Aug. schicke den Mattyas György nach St. Peter zu Ihr Fürstliche Gnaden mit Schreiben des auffß fisci ration allhier versiegelten Trukerey wegen.«

1668-ban Udvarhelyi Mihálynak adták át a nyomdát, ki az erdélyi fejedelemasszony, Bornemissza Anna megbízásából nyomtatni kezdte Nadányi János »Kerti dolgoknak leírása« című könyvét. De, mert restséggel vádolták és eddigi munkáinak díját sem kapta meg, lemondott a vezetésről és a nyomdát Kolozsvárra tették át, hol Veresegyházi Szentyel Mihály volt a vezetője 1669–1672 október 12-éig.

Ekkor a nyomdát Apafi S. Pataki István tanácsára, félve attól, hogy később nem református egyén is lehet fejedelem és ekkor a református írók vallásos műveinek nyomtatása megszűntetnék³⁷, az enyedi és kolozsvári ref. kollegiumoknak ajándékozta Szenczi Kertész Ábrahám nyomdáját. Erről egyebek közt adománylevele így szól:

»... Mivel minden idvezülendő keresztyén embereknek, azok között nevezetesen a felsőbb méltóságban helyezettett személyeknek, e világi minden dolgoknál feljebb kell becsülni az Isten dicsőségéhez való kötelességeket; mi is legfővebb tisztünknek ezt esmérven és a

³⁵ Ebből Szabó Károly RMK. 139-et ismer. – Azóta azonban a Magyar Könyvszemle a könyvtáblából kiáztatott nyomtatványok között 7 oly nyomtatványt sorol fel, mit Szenczi Kertész Ábrahám nyomtatott; ebből esik Váradra 6, Szebenre 1 könyv. Így Szenczi Kertész Ábrahámtól ma 146 könyvet ismerünk.

³⁶ Szilágyi Sándor, Az erdélyi nyomdászat történetéhez. Magyar Könyvszemle, 1890. XIV. köt.

³⁷ Koncz József, Egyháztörténeti adalékok. Protestáns Közlöny, 1889. 4. szám.

mennyire a sok akadályok közt lehet, elkövetni is igyekeztén mostan legközelebb való alkalmatossággal, az Erdélyben levő orthodoxa ecclesia számára, nevezet szerint pediglen, az enyedi és kolozsvári azon religion lévő collegiumok számára conferáltuk örökösen a Szenczi Ábrahám defektussán fiscusra szállott typographiát egészben.«

Ez volt Szenczi Kertész Ábrahám nyomdájának további sorsa. Alapul szolgált a két ref. collegium virágzó nyomdájának, mely 1693-ig állott fenn Kolozsvárott, egyesülve 1673-ban a gyulafehérvári fejedelmi nyomdával.

De mielőtt befejeznők Szenczi Kertész Ábrahám pályafutásának vázolását, közölni óhajtjuk nemeslevelét s meg akarunk emlékezni nemesi címéréről, mely még eddig napvilágot nem látott s Siebmacher alapvető munkájában sincs említve.

Kertészt már I. Rákóczy György meg akarta nemesíteni, de szándékában a halál meggátolta. II. Rákóczy György tehát, mint ezt adománylevelében kiemeli, csak az atyai nyomokon halad, mikor méltányolva érdemeit, Szenczi Kertész Ábrahámnak s utódainak a nemességet adományozza.

Az adományozott címér két részre osztott pajzs, melynek felső kék mezejében egy szedő-szekerényben álló, jobbra néző, kiterjesztett szárnyú griff áll, karmaiban festéklabdákkal, az alsó fekete mezőben két fehér rózsza által kísért sárga liliom látható. A pajzs feletti sisak koronájából egy a pajzsbelihez hasonló griff emelkedik ki.

Az oklevél szövege a következő:

Nos Georgius Rákóczi dei gratia princeps Transilvaniae, partium regni Hungariae dominus et Sicularum comes etc. tibi fideli nostro Abrahamo Kertesz, alias Szempczi cognominato, typographo ecclesiae orthodoxae Varadinae laudatissimo, salutem et gratiae erga te nostrae principalis continuum incrementum. Cum manifestum sit imperia et republicas iisdem, quibus acquisitae sunt, artibus retineri, reges et principes in eo vel praecipue elaborare decet ut virtuti suus semper honos habeatur, sua cuique praemia reddantur, et qui aut bellicae disciplinae studio, aut domestico aliquo, eoque quietiore vitae genere aliquid ad rempublicam adiumenti attulerint, in eos principes cum coetera munificentia, tum honestissimis titulis elargiendis sint propensi; quos ingenia, recte instituta omnibus huius vitae commodis, quae ex fortunae arbitrio dependent, longe anteponeere consueverunt. Quod praeclarum institutum et nos ab initio foelicis regiminis nostri praestare semper in fideles subditos nostros conati: posteaquam intelligamus, te Abrahamum Kertesz, alias Szempczi cognominatum, honestis quidem et neutiquam poenitendis ortum parentibus qui et si fortunae iniuria ad praeclarum nobilitatis ordinem aspirare nequivissent, vitae tamen integritate, honesta educatione viam tibi ad eam adipiscendam praestravissent, quorum tu disciplina imbutus, mox in ipso rudis pueritiae tempore, non obscura futurae virtutis argumenta edidisse, degustatisque bonis literis ac peragratis exteris, iisque variis provinciis ac regionibus, nec non exploratis in iis diuersarum nationum moribus, mox tum ad eam, quam inde ab aliquot annis in praedicta ecclesia orthodoxa Varadina, insigni nominis tui cum laude magno Christiani coetus emolumento, reipublicaeque commodo exercuisti artem typographicam, tum vero coeteros virtutis cultus animum adiecisse, insignemque in eo vitae genere, ad praesens usque operam navasse perhiberis. Quorum omnium intuitu cum celsissimus quoque princeps, condam dominus Georgius Rákóczi, dei gratia alias huius regni nostri Transilvaniae princeps etcetera, praedecessor desideratissimus ac genitor noster gloriosae reminiscentiae, dignum te esse censuerit, qui munificentia sua hac principali exorneris, nisi sibi fati cedere oppido contigisset, per hocque literae sub nomine eiusdem celsitudinis in apicum prodiisse potuissent: Nos itaque paternis vestigiis hac in parte insistere volentes, te uti mereris, in coetum et numerum verorum, natorum, et indubitatorum regni nostri Transilvaniae et partium Hungariae eidem annexarum nobilium annumerandum, aggregandum, cooptandum et adscribendum esse duximus, prout

annumeramus, aggregamus, cooptamus, et adscribimus per praesentes, decernentes expresse, ut a modo deinceps successivis semper temporibus, tu Abraham Kertesz Szempczy, tuique haeredes et posteritates utriusque sexus universi pro veris et indubitatis nobilibus sitis, habeamini, et reputemini. In signum autem huiusmodi verae et indubitatae nobilitatis vestrae, haec arma seu nobilitatis insignia: scutum videlicet erectum, linea transversa bipartitum, superiori dimidia parte coesii, inferiori nigri colorum, cuius in superioris spatii sive areae fundo super castam typographicam varios cancellatim continentem typos expressus est gryphus, naturali suo colore seu pennis, erecto corpore incedenti similis, capite versus dextrum scuti latus verso, alis erectis, anterioribus utrisque pedibus pilas typographicas ad consuetum quasi laborem accommodatas tenens; inferius vero scuti spacium ad utrumque angulum continet duas rosas albas, ex adverso sibi correspondentes, infra quas flos lilii crocei est delineatus; supra scutum galea militaris aperta est posita, quam contegit diadema regium, gemmis preciosis et unionibus coruscum, de quo prominet gryphus dimidiatus priori per omnia similis; quae si diligentius tecum reputes, non obscuram sortis in iis tuae rationem comperies: nam gryphus velox meditabundumque animal esse perhibetur; pari rationem ad virtutem nonnisi perpetuo irrequietoque studio, et industria, via patet, instrumenta typographica, tuam in eadem arte laudabilem exprimunt experientiam, summo labore, inter varias, easque exteras nationes partam; inferior scuti margo declarat te ex obscuritate parentum perpetuo animi candore, vitaeque suavitate, quod ipsum rosae et lilium appositissime representant, ad claritatem nominis te ipsum asseruisse; quae omnia in capite sive principio praesentium literarum nostrarum docta manu et arte pictoris suis propriis coloribus depicta esse cernuntur, animo deliberato, et ex certa scientia liberalitateque nostra principali, tibi Abrahamo Kertesz, alias Szempczy, tuisque haeredibus et posteritatibus utriusque sexus universis praeiose dedimus, donavimus, et contulimus, annuentes et concedentes, ut tu, tuique haeredes, et posteritates utriusque sexus universi praescripta arma seu nobilitatis insignia more aliorum, verorum, natorum, et insignitorum regni Transylvaniae et partium Hungariae eidem annexarum nobilium et militarium hominum, ubique in praeliis, hastiludiis, torneamentis, duellis, monomachiis, ac aliis quibusvis exercitiis militaribus et nobilitaribus, nec non sigillis, vexillis, cortinis, velis, aulaeis, clypeis, tentoriis, domibus et sepulchris, generaliter vero quarumlibet rerum et expeditionum generibus, sub verae et perfectae nobilitatis titulo, quo te, tuosque haeredes et posteritates utriusque sexus universos ab omnibus et singulis cuiuscunque status, ordinis, conditionis, gradus, honoris, officii, dignitatis praeminentiae et functionis homines existant, insignitos dici, teneri, nominari et reputari volumus, ferre et gestare, omnibusque et singulis iis honoribus, gratiis, privilegiis, indultis, libertatibus, immunitatibus et praerogatiis, quibus caeteri veri et indubitati regni Transylvaniae et partium Hungariae eidem annexarum nobiles et militares homines, quomocunque de iure et ab antiqua consuetudine utuntur, fruuntur et gaudent, perpetuo uti, frui et gaudere possis ac valeas, haeredesque, et posteritates tui utriusque sexus universi possint et valeant. In cuius rei memoriam firmitatem que perpetuam praesentes literas nostras in forma libelli, pendentis et authentici sigilli nostri munimine roboratas, tibi Abrahamo Kertesz, alias Szempczy, tuisque haeredibus et posteritatibus utriusque sexus universis gratiose dandas duximus et concedendas. Datum in civitate nostra Alba Julia, die decima Decembris, anno domini millesimo sexcentesimo quadragésimo octavo.

Georgius Rákóczy m. pr.

Joannes Szalárdy m. p.
vice-secretarius.

Anno domini millesimo sexcentesimo quadragésimo nono, die vero trigesima mensis Martii, in generali congregatione universorum dominorum magnatum et nobilium incliti comitatus Bihariensis Varadini celebrata exhibitae, praesentatae, lectae, proclamatae et publicatae sunt praesentes haec literae armales introscriptorum nemine, neque tunc tempore publicationis, neque post integerrimis et immediate subsequentibus quindecim diebus legitime completis contra dictore apparente, ac propterea suo in vigore sunt relictæ.

Extradatæ per Franciscum Beliniesy requisitorem
capituli ecclesiae Varadiensis ac annotati comitatus
Bihariensis iuratum notarium.³⁸

A nemesi levelet Szalárdi János, a Siralmas Krónika írója ellenjegyezte, mint vice-secretarius.

Ez a váradi nyomdászat második időszaka.

Mint az első korszakot, úgy ezt is nagy szünet követte. De visszatekintve ez időkre, tagadhatatlan, hogy Szenczi Kertész Ábrahámnak, ki honának szolgálatot téve, a fejedelem részéről is oly elismerésben részesült, minő annak idején nyomdásznak alig jutott osztályrészül, igen nagy érdemei vannak. A magas kitüntetés, az elnyert nemesség legfényesebb jele, hogy Szenczi Kertész Ábrahámnak a nyomdászat terén szerzett érdemeit a kortársak is méltányolták.

---

³⁸ Az oklevél eredetije a nagyszebeni levéltárban őriztetik.

III. A papnevelő-intézet nyomdája³⁹

A váradi püspökök sorában, kik közül nem egy dísz az egyháznak és részt követelt az ország politikai ügyeinek vezetésében is, egyike a legkimagaslóbbaknak: gróf Csáky Miklós, (1737–1747) kinek nevéhez több korszakalkotó újítás fűződik. A püspöki uradalomnak mai jövedelmező alapon való kezelése: a várad-egyházmegyei plebániák alapítása javarészt Csáky püspök alkotásai. Az így felszaporodó egyházmegyei papi szükséglet fedezésére 1741. február 17-ikén Nagyváradon papnevelő intézetet állított fel és azt egyebek közt nyomdával is felszerelte.

Csáky püspök a nyomdászat lelkes híve, ki átértékelte a sajtó magasztos hivatását és tisztában volt ennek nagyfontosságú jelentőségével, hatalmával. A püspök különben is nagy könyvbarát; nevének aegise, anyagi támogatása mellett tíz évi püspöki működése ideje alatt nagy számmal jelentek meg oly művek, melyek a mellett tanuskodnak, hogy Csáky püspök a tudománynak, a szabadelvű eszmék terjedésének akart szolgálatot tenni, mikor ezek megjelenését elősegítette. Papjai részére nem egy léleknevelő, ismeretterjesztő művet íratott. Elégséges lesz utalnunk a Komáromban, 1740-ben megjelent »Florilegium... sponsalium accomdatum« című műre, mit Paxi Lajos pálos atya írt, melynek címében meg van említve, hogy ...ad usum curatorum animarum Dioecesis Magno Varadiensis... íratta a püspök. Hasonlóképp ugyancsak saját papjai részére fordíttatta olaszból és nyomatta Kassán, 3 kötetben Ardia Antal jezsita nagyhírű művét: *Tripartita tuba catechetica*, és ennek előszavában a fordító következőképp emlékezik meg a kiváló püspökről: ...idem Illustrissimus Praesul aere suo liberaliter ac sponte oblato recudi illud voluit; eo fine ut Pastoribus animarum sua praesertim in Diocesi semita sufficeret, eorum opera rudium populorum pectoribus inserenda... Továbbá az előbb említett *Florilegium* 1741-iki kiadásának⁴⁰ előszavában az író a következőket mondja: ...complura Virorum Doctissimorum opera, quae ad mores populi formandos facerent, magnis impensis luci publicae data in Tuae usum Diaeceseos dispersa sunt... Ime megannyi bizonyíték: Csáky püspök mennyire kedvelte a sajtót, ismerve ennek feladatát és hatalmát.

Arra a kérdésre: mikor alapította a nyomdát? ha okmányilag határozott választ nem is adhathunk, mert a szeminárium alapítási okmányában, mely 1741. február 17-ikén kelt, erről még nincsen szó, mégis, ha tekintetbe vesszük, hogy az utóbb említett mű előszavában meg van említve: ...ac ipsum novissime Varadini Typographeum erexisti ut cum omnibus Urbs ista per Te florere ceperit ornamentis, hoc etiam praecipuo provehendae Religionis, bonarumque artium praesidio gloriaretur... és e mű a címlap szerint 1741. július elején jelent meg, úgy a nyomda felállítását az 1741. február 17 és július eleje közti időre tehetjük.

A nyomda a mai Szent László téren levő »Korona-kávéház« helyén a szeminárium tulajdonát képezett épületben nyert helyet s ott volt végleges eladásáig.

Működését azonban csak később kezdette meg. E mellett bizonyít, hogy 1745-ig a váradi írók, sőt a szeminárium is könyveiket másutt nyomtatják. Így 1743-ban a vizsgálati kérdések Nagy-Szombatban jelennek meg. Ha tehát a nagyváradi papnöveldei nyomda működését már meg-

³⁹ E fejezet adatait legnagyobb részt Zsák J. Adolf papnövendék úrnak köszönhetem, ki fáradtságot nem kimélve úgy a püspökségi, mint a papnöveldei levéltárból összegyűjtötte mindazt, mi a papnöveldei nyomda történetére vonatkozik. Azért ez önzetlen munkásságáért e helyütt is köszönetet mondok.

⁴⁰ Petrik könyvészeti munkájában (1711–1860) nem említi.

kezdette volna, úgy a sajtótermékek kétségkívül ott jelennek meg. De így az első nyomdatermék 1475-ből ismeretes. Könyvészetileg azonban még ismeretlen és azért czélszerűnek találjuk teljes bibliografiai leírását adni:

Universa Philosophia ad Mentem Doctoris subtilis Joannis Scoti. Quam sub gratiosissimis Auspiciis Excellentissimi, Illustrissimi ac Reverendissimi Domini, Domini Nicolai, Dei et Apostolicae Sedis Gratia Episcopi Varadiensis E Comitibus Csaki De Keresztszeg... etc. etc. Publicae propugnandam susceperunt In Conventu M.-Varadiensi ad Spiritum Sanctum Ordinis Minorum S. P. Francisci, Stricteris observantiae... Anno 1745. R. F. F. F. Peregrinus Hatvani et Fr. Solanus Mészáros ejusdem Ordinis et Provinciae, Philosophiae alumni, ac Religiosi Professi. Magno Varadini, Per Gregorium Kállai. (4-r. 3 levél).⁴¹

Mi volt annak oka, hogy a nyomda 4 évig szünetelt, erre nézve a levéltárakban adatot nem találunk és így csak feltehető, hogy nem volt teljes vagy alkalmas művezetőt nem találtak. Az első bérlő Kállai György, de kinek működése felől semmit sem tudunk. Kétségkívül azonban csak rövid ideig működött e nyomdánál, mert 1746-ban már Becskereki Mihály jegyzi a nyomdatermékeket. Bizonyosra vehető, hogy a nyomda nemcsak ez egyetlen mű előállítására szorítkozott, sajnos azonban, hogy a váradi püspökségi, az ottani papnöveldei, sem az 1836-ban leégett kapuczinus zárda fenmaradt könyvjegyzékében további, ez időszakra vonatkozó könyvcímeket nem találunk.

Még meg kell jegyeznünk, hogy az említett, bárcsak három levélre terjedő művecskében, kilencz betű faj van felhasználva, mi az akkori nyomdai viszonyokhoz mérten elég gazdag felszerelésnek mondható.

A második bérlő Becskereki Mihály, ki kilencz éven át (1746–1755) vezeti a nyomda ügyeit és működése idejéből oly nyomtatványokat ismerünk, melyek kiállítás tekintetében valóban figyelmet érdemelnek. Valószínű, hogy Becskereki első sorban azért kapott meghívást a papnövelde részéről, mert már Kolozsvárott a jezsuiták nyomdájánál jelét adta szakértelmének, és ő nyomta a semináriumi könyveket is. Kolofonja rendszerint »Typis Semin. B. M. V. Elisab. per Michaëlem Becskereki« vagy »Typis Seminarii Csakiani per M. B.« míg a magyar nyelvű nyomdatermékeken: »Boldog Asszony látogatása Semináriumának bötüivel.«

Az általa nyomtatott művek között legdíszesebb Dones Petrus Ludovicus *Generalis temporum notio* (k. 8-r 16 lev. + 137 és 4 ll.) című könyve, mely 1749-ben jelent meg. E műben találkozunk első ízben díszesebb metszésű kezdőbetűkkel; ép így feltűnő a latin és görög betűk ékessége és a nyomás tisztasága. A Regni Christi Sempiterna stabilitas feliratu fejezet fölött csinos metszésű apocriptikus kép: szárnyas oroszlán és bivaly mögött angyal és sas látható, míg napsugarak közt a Szent Lélek jelenik meg. Figyelmet érdemelnek az egyes fejezetek végén található végvignetták, melyek között különösen szembeötlők a virágtartóból kiinduló körvonalak, a szalaggal összekötött koszoru, mit napraforgóra emlékeztető dísz övez.

Látható mindebből, hogy a nyomda felszerelése már nagyobb feladatok megoldására is képes és termékei csín és kiállítás tekintetében vetekednek a korabeli hazai nyomdák nyomtatványaival.

A nyomdának külön nyomtatói jelvénye nincsen.

A kilencz évi időszak alatt összesen 25 mű jelent meg, melyek közül Petrik Géza tizenegyet sorol fel, míg a nála hiányzóknak a címei itt következnek:

---

⁴¹ E fejezetben számos Petrik könyvészeti munkájában ismeretlen műnek címet adjuk. E könyvek a papnöveldei könyvtárban vannak meg és ismertetésük a könyvtárnok, Zsák J. Adolf papnövendék úr érdeme.

Applausus Onomasticus Excellmo Ilmo ac Rdmo Domino Dno Paulo e Comitibus Forgách de Gymes Eppo Varadiensi... Anno 1749 die 25 Januarii obsequiosa devotione exhibitus per Michaellem Becskereki Typ. Magno Varadinens.

E mű 34 distichonból áll, végén e szavakból: Paulus e Comitibus Forgách a következő anagramma van: Voce Christi fugabam lupos.

Dreifache Glückseligkeit des Alt und Neuen Grosswardeins... An dem Orth des in Grund-veste eingesenckten Steins einer zahlreichen Teutscheu Nation vorgetragen von O. Petro Wütt, der Gesellschaft Jesu Priestern etc... Grosswardein Gedruckt (így!) Typis Seminarii B. M. V. durch Michaellem Becskereki 1752. (Kis ívrét 22 levél.)

Sacerdos Christianus... perspicue exponitur... dum conclusiones ex universa philosophia juxta Scoti principia et Aristotelis dogmata concinnatus in Conventu Magno Varadiensi... publice propugnarent... Bonaventura Ács, Franciscus Petro Anno MDCCLIII. (8-r. 8 lap.)

Hely és nyomtató nélkül, de a nyomdai díszítések a mű címén kívül is igazolják, hogy a papnöveldei nyomda terméke.

Preces ad usum ecclesiae M. Varadiensis quibusdam feriis, festis et octavis eorum diei solitae. Varadini. Typis Seminarii Csákiani per Michaellem Becskereki. (4-r. 10 levél).⁴²

Év nélkül. E mű a nagyváradi székesegyházban a mai napig Szent László ünnepén és nyolczadán szertartás könyvül szolgál.

Resolutio sacratissimae cesareae Regiaeque Majestatis Domini Domini clementissimi Augustanae et Helveticae confessioni addictis, in Hungaria degentibus, data. M. Varadini, Typis Seminarii B. V. Elisabet Visitantis per Michaellem Becskereki. (Folio 4 l.).⁴³

Ezekén kívül csak a rövidített címeit ismerjük a következőknek, melyek fel vannak sorolva a váradi kapuczinus zárda könyvtári katalógusában, a művek azonban a zárda 1836-iki leégése alkalmával elpusztultak:

Laurentii Scupuli: Certamen Spirituae 1751. M. Varadini. 12-r.

Instructio lucrandi Indulgentias Jubilaei. Magno Varadini. 1721. 12-r.

Magyar nyelvű könyv.

Pauli Forgach episcopi Florilegium. Magno Varadini. 1754. 12-r.⁴⁴

Cantilenae sacrae. M. Varadini. 1754. 12-r.

Hebdomata Mariana. M. Varadini. 1754. 16-r. Mindkettő német nyelvű könyv.

Antonius Ardie S. J.: Tuba Catechetica. Magno Varadini. 1754.

Barchladius Joannes: Paraenesis ad Sectarios. Magno Varadini 1755.

Évek szerint a Becskereki időszak munkásságáról a következő táblázat számol be:

	Latin	Magyar	Német	Összesen
1746-ban	1	–	–	1
1747-ben	1	–	–	1
1748-ban	1	–	–	1
1749-ben	6	–	–	6
1750-ben	1	–	–	1
1751-ben	1	1	–	2

⁴² E felsorolt négy könyv a váradi papnöveldei könyvtárban van meg.

⁴³ Megvan Biharvármegye levéltárában.

⁴⁴ E munkának egy 1752-iki és egy 1753-iki nagyváradi kiadása ismeretes.

1752-ben	1	1	1	3
1753-ban	2	–	–	2
1754-ben	3	–	2	5
1755-ben	1	–	–	1
Év nélkül	2	–	–	2
Összesen	20	2	3	25

Az időszak számbeli eredménye is elég érdekes. Különösen figyelmet érdemel, hogy ekkor nyomtatott először a papnőveldei nyomda magyar nyelvű könyveket és német mű ezuttal jelent meg először váradi nyomdában.

Becskereki Mihály távozása után a nyomda szünetelt. Mi volt ennek oka? arra, sajnos, biztos adatunk nincsen. Csak 1762-ből ismerünk újabb könyvet és így feltételezzük, hogy addig a nyomda sem működött. Ekkor már Wolf József a nyomda bérlője, kinek kolofonja: »Impressum apud Josephum Wolf, Typographum Episcopalem.« Működése ideje igen rövid, alig két évre terjedő és ez időszakból csak három sajtóterméket ismerünk. Ezek közül Petrik egyet nem ismer:

De regulis iuris canonici liber unicus. Authore Franc. Antonio Foebeo. Opus posthumum quod nunc primo in lucem prodit. Magno Varadini. Reimpressum apud Josephum Wolf typogr. episcopalem. 1763. (8-r. 5 lev. + 272 l.).

A nyomdai kiállításra nézve meg kell jegyeznünk, hogy betűi nem azonosak a Becskerekiével és úgy látszik a nyomda újabbakkal lett felszerelve. Kiállítás tekintetében figyelmet érdemel az 1762-ben megjelent »Institutiones juris canonici« című mű, melynek címlapját, a szentháromság jele: az örök szem díszíti. Az első fejezetnél is csinos dísz van alkalmazva, mely hajót ábrázol a tengeren, míg a láthatáron a felkelő nap látszik, előtérben egy város látképe. Két oldalt a körözetben két angyal, az egyik szőlőt szed a tőkéről, míg a másik almát a fáról.

1766-ból is ismerünk nyomdaterméket, de ezen a bérlő neve nincs kitüntetve. A kolofon csak egyszerűen úgy szól: »Impressum in Typographia Episcopali.« A mű egy pásztori játék, szimfoniás zenekísérettel; címe: *Certamen Deorum in ornando Amynta*. (K. 4-r. 10 lev.) A címlapját Patachich püspök címmere díszíti. A prologus fölött, mit Jupiter mond el és chorus követ, két lángoló oltár közt ékes virágtartó van elhelyezve. A füzet végén egy angyal megfujja a harsonát és babért nyújt át.

Három éven át ismét nem találjuk nyomát annak, vajjon működött-e a nyomda. 1769-ből azonban négy sajtóterméket ismerünk és ezeken mint nyomdász Heller János Konrád Henrik van megjelölve, kinek kolofonja: »Typis Joannis Conradi Henrici Heller, Typographi Episcopalis.« A megjelent könyvek közül Petrik Géza kettőt ismer: *Isaac, figura redemptoris* (K. 8-r. 20 lev.) és ennek magyar kiadását (12-r. 23 l.). A latin kiadás címlapján hosszú korona van, oldalt két körben csillagok, középen is ezeknek csoportosítása, de ez nem könyvnyomtatói jelvény, hanem inkább csak a címlap kitöltésére szolgál. A daljáték személyei: Abraham, Isaacus, Sara, Gammari, Angelus és Chorus Pastorum. A szerző nincs megjelölve, de mint tudjuk Metastasio műve, magyarra pedig Gánóczy Antal fordította. A zenéjéről a füzet megemlékezik: »Musica est Domini Caroli Ditters, Cathedralis Ecclesiae Magno Varadiensis Capellae Magistri.

A másik két mű könyvészetileg még ismeretlen:

Neumajer Ferencz Jézus társasága papjának augustai püspöki szék temploma néhai nevezetes oratorának Okosok hite. Magyarra fordítatott Mihaltz István ugyanazon társaságbeli pap által. Nagyváradon. Nyomtatott Heller János Konrád Henrik püspöki könyvnyomtató által, 1769-ik esztendőben. (K. 8-r. 364 l.).

A második ismeretlen műnél a nyomtatás helye nincsen ugyan megjelölve, de kétségtávol e nyomda terméke, mit a betűk és díszítések azonossága is igazol, a mellett a papnövelde levéltára szerint ezt a nyomda a szeminárium részére ingyen tartozott elkészíteni. Ennek címe:

Assertiones ex universa theologia, quos anno... MDCC. LXIX. propugnandas suscepit M. Varadini... Petrus Bikaly. (8-r. 20 levél).

A nyomda az 1771–1786. időszakban éri el virágzását, mikor Balent Ignác János a papnöveldei nyomda bérelője. Kiváló szakember, nagy ismeretekkel, kellő érzékkel és sajtótermékeit fölötte nagy dísz, ízlés és csinoság jellemzi. A nagyváradi írók most már nem idegenben nyomtatják ki műveiket, hanem e nyomdából kerülnek ki többek közt Révai Miklós, Gánóczy Antal, Keresztesi József, Miller Jakab Ferdinánd művei. Különösen sokat ad a díszesebb kezdőbetűkre, a fejezetek élén kisebb metszeteket alkalmaz, egyes szakaszok végén ügyes végvignetták keltik fel figyelmünket és ha van is oly mű, mint Gánóczy Antal »Libellus castigatus«-a, hol a sajtóhibák felsorolása 12 oldalt foglal el, ezek is mindinkább kevesbednek és bízvást elmondhatjuk: ez időszakban nemcsak számra nézve ért el nagy sikereket a nyomda, de nyomdászati szempontból is kifogástalan műveket nyújt. Kolofonja: »Typis Seminarii per Ign. Balent Typogr.« vagy »Impressum per Ign. Balent«, míg a magyar műveknél, melyek ez időszakban mód felett megszáporodnak, rendszerint: Nyomtatott Balent I. J. könyvnyomató által.

Ez időszak alatt a következő írók művei jelentek meg Váradon: Berents Keresztély, Gánóczy Antal, Jósza György, Keresztesi József, Klobusiczky Péter, Magnus P., Meonius Fl., Mihaloczi György, Miller Jakab Ferdinand, Patachich Ádám, Simonchicz János, Széles Vincze, Szluha Demeter, Ürményi József, Vass Nep. János, Zolnay Antal, Révay Miklós, Jantsó Antal és a könyvnyomdász: Bálent Ignác János, ki 1781-ben egy *Pásztori Játékban le ábrázolt örvendetes köszöntést* írt (k. 4-r. 11 lev.), melynek ha nincs is különös irodalmi értéke, csengő versei, rímei bizonyosság a mellett, hogy Bálent a képzetesebb nyomdászok közé tartozott.

Tizenöt évi működése alatt összesen 83 nyomtatvány kerül ki a műhelyéből; melyek közül a következők címei hiányoznak Petrik Géza Bibliographiájából:

Theses canonicae ex decretalibus D. Gregorii Papae IX. et jure Hungarico depromtae quas... propugnandas suscepit... David Ujvári Anno MDCCLXXI. M. Varadini, Typis V. Seminarii per Ign. Joan. Bapt. Balent (4-r. 24 levél).

Assertiones ex universa theologia, quas... Magno Varadini Anno MDCCLXXIII. propugnandas suscepit... Antonius Jantsó, Magno Varadini. Impressum per Ignatium Joan. Balent Typographum episcopalem (8-r. 16 levél).

Novissima officia sanctorum, quae in antiquioribus Breviariis non reperiuntur. Magno Varadini. Impressum per Ign. Bapt. Balent episcopalem typographum 1775. (Kis 8-r. 96 l. + 1 levél).

Tentamen mathematicum quod... M. Varadini Anno... M. DCC. LXXV... subiverunt... Franciscus Ágoston et Samuel Pataki..., V. Semin. B. M. V. Elis. visit. alumni. Magno Varadini. Impress. per Ign. Joan. Bapt. Balent. Episc. Typogr. (4-r. 8 levél).

Assertiones theologicae quas... defendendas suscepit... Petrus Klobusiczky... et Petrus Sebestyén Anno M. DCC. LXXVI. Magno Varadini. Impressum per Ignatium Joan. Bapt. Balent. episcopalem Typographum. (4-r. 4 levél).

Tentamen ex Graecis et Arithmetica quod in regio principali et episcopali gymnasio Magno Varadiensi. Die 13. Martii Anni M. DCC. LXXVI. publice subiverunt... Magno Varadini. Impressum per Ign. Joan. Bapt. Balent Episc. Typogr. (4-r. 2 levél).

Assertiones theologicae quas... Magno Varadini Anno... M. DCC. LXXVI. mense martio die 28. defendendos suscepit... Gregorius Josa... et Ignatius Lauffenbach... Magno Varadini... Impress. apud Ign. Joan Bapt. Balent Episcopalem Typogr. (4-r. 5 levél).

Tentamen publicum quod in regio principali et Episcopali Gymnasio Magno Varadiensi die 24 Julii M. DCC. LXXVI. subiverunt... supremae Gramatices classis alumni... Magno Varadini. Impress. per Ignat. Joan. Bapt. Balent. Episcopali. Typogr. (4-r. 2 levél).

Assertiones ex universa philosophia quas... defendendas susceperunt... Joannes Kulbert et Joannes Lajos... V. Seminarii B. M. V. Elis. visit. alumni... Anno M. DCC. LXXVII. Magno Varadini. Typis. V. Semin. per. Ign. Joan. Bapt. Balent, Typogr. (4-r. 4 levél).

Assertiones theologicae ex tractatibus de Deo Trino angelis et ex actibus Humanis... quas... propugnandas susceperunt... Andreas Steiner et Theodorus Mitkovics. Magno Varadini. Typis V. Sem. per. Ign. Joan. Bapt. Balent. 1777. (4-r. 4 levél).

Theses Juridicae ex primo et secundo iustitutionem imperialium libro quas... defendendas susceperunt... Samuel Pataki... et Josephus Jánosi... V. Semin. B. M. Elis. visit. alumni. Anno M. DCC. LXXVII. Magno Varadini. Typis V. Seminarii per Ign. Joan. Bapt. Balent Typogr. (4-r. 4 levél).

Assertiones scripturisticae ex quatuor ultimis S. Pauli epistolis et septem canonicis seu catholicis quas... ex praelectionibus... Michaelis Kovách.... defendendas susceperunt... Theodorus Mitkovics et Petrus Sebestyén... V. Semin. B. M. Virg. Elis. visit. alumni. Magno Varadini M. DCC. LXXVII. Typis V. Seminarii per Ignatium Joannem Baptistam Balent (4-r. 4 levél).

Tentamen publicum quod... ex praelectionibus logicis Michaelis Kiss... nec non mathematicis... Stephani Káts... subiverunt... Joannes Laufenbach et Josephus Bagits. Seminarii B. M. V. Elis. visit. alumni. Anno M. DCC. LXXVIII. Magno Varadini. Typis V. Seminarii per Ignatium Joannem Bapt. Balent Typogr. (4-r. 4 levél).

Assertiones ex universa philosophia gloriossimis honoribus sapientissimae virginis ac invictissimae martiris Divae Catharinae philosophorum magistrae devoto affectu sacratae. Anno M. DCC. LXXVII... Magno Varadini. Typis V. Seminarii per Ignatium Joannem Bapt. Balent Typogr. (4-r. 4 levél).

Tentamen publicum, quod in archigymnasio regio Magno Varadiensi supremae grammatices classis alumni, M. DCC. LXXVIII. subiverunt et honoribus... comitis Antonii Károlyi... institute Jac. Ferdin. de Miller. M. Varadini. Impress. in Typogr. V. Sem. per Ign. Joan. Bapt. Balent, Typogr. (4-r. 4 levél).

Materia tentaminis publici ex prolegomenis sacrae scripturae et capite primo geneseos quod subiverunt Josephus Jánosi et Jannes Kulbert. V. Seminarii Beatae Virginis Elisabeth visitantis alumni. Anno... M. DCC. LXXVIII. mense majo die 25. Typis V. Seminarii per Ignatium Joan. Bapt. Balent. Typogr. (4-r. 4 lev.).

Syncharma illustrissimo Domino Domino Josepho Ürményi de eadem... a schola humanitatis regii archigymnasii Magno Varadiensis oblatum. Anno... M. DCC. LXXIX. Mense Junio. Magno Varadini. Impress. in Typographia V. Sem. per Ignatium Bapt. Balent Typogr. (4-r. 4 levél).

Assertiones theologicae quas... defendendas susceperunt... Petrus Sebestyén et Georgius Nagy. Anno M. DCC. LXXIX. Magno Varadini. Impress. in Typogr. V. Semin. per Ign. Joan. Bapt. Balent. Typogr. (4-r. 6 levél).

Tentamen publicum quod... ex praelectionibus... Michaelis Kovách subibunt... Josephus Jánosi et Joannes Lajos Venerabilis Seminarii Beatae Mariae Virginis Elisabeth visitantis alumni. Magno Varadini. M. DCC. LXXIX. Typis V. Seminarii per Ignatium Joannem Bapt. Balent, Typogr. (4-r. 4 levél).

Tentamen primum publicum ex dialectica quod... subiverunt... Georgius Szlavi. Paulus Rozgonyi et Georgius Siposs... Anno M. DCC. LXXIX. Magno Varadini. Impressum in Typogr. V. Semin. per Ign. Joan. Bapt. Balent Typogr. (4-r. 4 levél).

Tentamen publicum ex logica et mathes quod... subiverunt... Josephus Sántha, Gregorius Siposs, Michael Balogh et Andreas Keresztes Anno M. DCC. LXXX. M. Varadini Typ. v. s. per Ign. J. B. Balent Typogr. (4-r. 4 lev.).

Tentamen alterum publicum quod... subiverunt Stephanus Tokodi et Josephus Kováts Seminarii B. M. V. Elis. vis. alumni. Anno M. DCC. LXXX. Magno Varadini. Typis v. sem. per Ign. J. Bapt. Balent Typogr. (4-r. 4 levél).

Selectae propositiones ex metaphisica quas defendendas susceperunt nobiles ac eruditi Domini Thomas Nemiró, Michael Balogh, et Gregorius Molnár. M. Varadini, 1780. Typis V. Seminarii per Ign. Joan. Bapt. Balent. Typographum. (8-r. 3 levél).

Tentamen physicum et mathematicum quod... subiverunt... Ladislaus Berczik, Stephanus Tokodi et Martinus Dobay. Seminarii B. M. V. Elis. vis. alumni. Anno M. DCC. LXXX. Magno Varadini Typis V. S. per Ign. J. B. Balent Typogr. (4-r. 4 lev.).

Theses canonicae ex libro II. decretal. D. Gregorii Papae IX... quos... Anno M. DCC. LLXX. mense Aprili propugnandas susceperunt... Franciscus Kováts et Joannes Hutra. Magno Varadini. Typis V. Seminarii per Ign. Joan. Bapt. Balent. (4-r. 4 levél).

Assertiones theologicae quos... defendendas susceperunt... Joannes Lajos et Josephus Molnár... alumni Seminarii B. M. Virg. Elis. visit. Magno Varadini M. DCC. LXXX. Typis V. Sem. per Ignatium Joannem Bapt. Balent. (4-r. 4 levél).

Tentamen scripturisticum quod... ex praelectionibus... Michaelis Kovách subibunt... Andreas Török et Stephanus Török alumni sem. B. M. Virg. Elis. visit. M. DCC. LXXX. Magno Varadini. Typis V. S. per Ign. Joan. Bapt. Balent Typogr. (4-r. 4 levél).

Elegia ad Illustris. D. Comitem Josephum Károlyi. M. Varadini 1783. (4-r.)

In diem nominis R. R. D. Antonii Ganoczy. M. Varadini 1783. (4-r.)

Ez utolsó három művet Michaloczy György váradi jogakadémiai tanár írta.⁴⁵

Tentamen publicum quod... ex praelectionibus... physicis Joannis Nep. Cervus... nec non mathematicis... Martini Takáts... Anno... M. DCC. LXXXVI. subiverunt... Alexander Gáll, Franciscus Domokos et Nicolaus Hajdu. Magno Varadini. Impress. per Ignatium Joan. Bapt. Balent. Episc. Typogr. (4-r. 4 lev.).

Propositioes ex Vniuersa philosophia In ordine contractae quos in relligiosae observantiae et grati animi testimonium honoribus... P. Maurini... dedicatae ac a F. Innocentis et F. Novatiano Ord. capuciorum clericis professis Magno Varadini. Typis v. Seminarii, per Ign. Joan. Balent Typogr. (4-r. 4 levél.)

Év szerint az eredmény a következő:

	Latin	Magyar	Német	Összesen
1771-ben	1	–	–	1
1772-ben	–	–	–	–
1773-ban	1	–	–	1
1774-ben	–	–	–	–
1775-ben	2	–	–	2
1776-ban	5	–	–	5
1777-ben	4	–	–	4
1778-ban	5	–	–	5
1779-ben	8	3	–	11
1780-ban	7	5	2	14
1781-ben	5	3	–	8
1782-ben	5	4	–	9
1783-ban	4	1	–	5
1784-ben	3	6	–	9
1785-ben	1	3	–	4
Év nélkül	3	1	–	4
Összesen	54	26	2	82

⁴⁵ Bozóky Alajos, A nagyváradi jogakadémia története, 78–80. l.

1785 szeptember 20-ikán Balent Ignác latin nyelvű kérvénnyel fordult a váradi püspökhöz, hogy őt miután 14 éven át szolgálta a papnöveldei nyomdát, ajánló levéllel lássa el, mert szakismeretei gyarapítása végett meg akar válni a nyomdától és a hazai nagyobb városokat akarja tanulmányozni. Kollonics püspök nem gördített akadályt Balent törekvése elé, kiszolgáltatta az elbocsátó és ajánló levelet, melyben különösen feldicséri, hogy kitűnően érti mesterségét, példás erkölcsű, vallásos, a váradi nyomdát megelégedésre vezette és lelkiismerete sugallatát követve ajánlja őt.

Alig távozott Balent, csakhamar többen jelentkeztek a nyomda bérlete végett. Így Pestről, Pozsonyból is érkeztek ajánlkozók, de legtöbb kilátása volt Eizenberger Ferencz nagykirályi nyomdásznak, kinek ajánlatát gróf Teleki Sámuel váradi kir. biztos terjesztette a püspök elé, mert »quum magna sit hic loci tam respectu commissionis hujus Regiae, quam etiam Academiae Typographiae necessitas.«

Azonban az egyházmegyei consistorium, mikor Bertalan Jakab administrator beterjesztette a beérkezett ajánlatokat, úgy határozott, hogy inkább eladja a nyomdát, mely különben sem hozott sok jövedelmet az intézetnek. De míg az árlejtést a debreczeni Szent-György-napi vásárkor megtartják, addig Eizenbergernek adták bérbe, feltéve, hogy megfelelő kaucziót tesz és havonként egy aranyat fizet bérösszegül. Egyszersmind megbízták a leltár felvételével, minek Eizenberger meg is felelt és német nyelven terjesztette be. Volt pedig eszerint a nyomdában a különféle betűfajokból:

1. Tertia antiqua samt den cursiv den Centum	25.
2. Mittel antiqua samt den cursiv den Centum	26.
3. Cicero samt den cursiv den Centum	30.
4. German samt den cursiv den Centum	32.
5. Titelschrift von ein Pfund	18.
6. Köpeln	18.
7. Press	22.
Ferner: 13 St. Kisten	
8 St. Setzbretter	
3 St. Kartenregister	
100 St. Kail final	

Den Centum schlechten Buchstaben 20.

Ez az első nyomdai leltár mit ismerünk, de ebből következtetve, ezt nem is mondhatjuk valami gazdagnak.

A consistorium az árlejtést ki is hirdette, de úgy látszik nem igen volt eredménye, mert még 1786 április 24-ike után is érkeztek ajánlatok. Így 1786 szeptember 8-ikán Balent Bapt. Joh. Ign. sodalis apud Matthiam Trattner Pestini is értesülve a papnöveldei nyomda eladásáról, hajlandó ezt megvenni... »quos ego 1711 in saccis pulveribus copiosissimis intermixtos et confusos percepi. Nunc vero audio per Eizenbergerum absolute incapacem laborum typographicorum, in antiquissimum miserum statum perventuram praefatam typographiam,« de azért kéri a nyomdát.

Miért, miért nem, tény az, hogy a nyomdát nem adták el s azt Eizenberger Ferencz bérelte továbbra is még pedig, mint a papnöveldei levéltárban levő 1791-ik évi költségirányzatból látható, 51 rebus forint és 36 krajczár évi bérért.

Meddig bírta Eizenberger a nyomdát? azt határozottan meg nem állapíthatjuk. Neve alatt kevés könyv jelent meg és az utolsót 1797-ből ismerjük. Kolofonja leginkább: »Ex officina Eizenbergeriana«, vagy a magyar műveknél: »nyomtatott Eizenberger Ferencz Püspöki könyvnyomtató által.«

Összesen 20 könyvét ismerjük, ezekből Petrik 16-ot felemlít, míg 4 könyvészeti ismeretlen és ezek bibliográfiai leírása a következő:

Halotti prédikációk és versek, melyek néhai... Piskárkosi Szilágy Sámuel úrnak... eltemettéseker MDCCLXXXV-ik esztendőben szent Jakab havának 24 napján Kovácsiban elmondattak; most pedig a Tekint. Nemes gyászos özvegynek kölcségével kibocsáttattak: Nagy-Váradon. Ny. Eizenberger Ferencz Püsp. könyvny. által. MDCCLXXXVI. (4-r. 4 + 27 lap.)

Az Harmadik égnei útja, melyet ama mi időnkbeli Illyesnek Fő Tiszteletű Tekintetes Nemes és Nemzetes Piskárkosi Szilágy Samuel úrnak a Helvetica confessiót tartó Eklésiák Tul a Tiszán levő Districtusának... superintendensének éppen Illyés napján a harmadik égnei lett felmeneteléről ki tanult és a Kovács István tekintetes Szilágyi Vitéz gyászos Váradban szomorv élő nyelvel Lefestett szent Jakab havának XXIV-ik napján Kovács József a debreczeni ref. collegiumban akkori poeseos praeceptor. Nagy Váradon. Nyomtatott Eizenberger Ferencz Püspöki könyvnyomtatója által MDCCLXXXVI. (4-r. 2 + 46 lap.)

Schaedum de praesenti statu Fabricarum et Manufacturarum in Hungaria atque modo promovendi rem sericeam. Magno Varadini ex Officina Eizenbergiana. MDCCXCIII. (8-r. 77 lap.)

Directorium officii divini in diocesi M. Varadiensi peragendi. 1794. Ex officina Eizenbergiana. (8-r. 120 l.)

Év szerint csoportosítva az eredmény a következő:

	Latin	Magyar	Összesen
1786-ban	5	3	8
1787-ben	–	1	1
1790-ben	–	1	1
1791-ben	1	1	2
1793-ban	3	1	4
1794-ben	1	–	1
1797-ben	1	–	1
Év nélkül	2	–	2
Összesen	13	7	20

1798 márczius 2-ikán Guttmann János Pál könyvkötő (bibliopega) veszi át a nyomdát bérbe az intézeti levéltár »Promiscua« részében meglevő latin szövegű szerződés értelmében a következő feltételek mellett:

1. Bérlo köteles a nyomdát összes felszerelésével az átadott állapotban megőrizni, tisztán tartani és mint a saját tulajdonát oltalmazni.
2. Ha a bérlett tárgyakban a bérlo vigyázatlansága következtében kár esik, a bérlo tartozik ezt kijavíttatni.
3. Ha a bérlett tárgyak valamelyike a bérlonek nem tetszik és újat vásárol vagy készíttet, úgy a nemtetsző tárgyat a bérlo a szerződés lejártáig megőrizni tartozik és az intézet tetszésétől függ, valjon a bérlo által vásárolt vagy készített tárgyakat átveszi-e?
4. Ha a nyomdai felszerelés használat következtében annyira rongálódna, hogy az üzemnek szünetelnie kell, úgy ez a bérlo által bejelentendő és az intézeti gazdasági felügyelő fog esetleg a javításokról vagy újabb beszerzésekről gondoskodni.

5. A bérlő fizet évenként 54 rh. forintot és ezen kívül tartozik a vizsgálati kérdéseket, az úgynevezett thesiseket, ingyen kinyomatni; ezek azonban egy félvélnél nagyobb terjedelműek nem lehetnek; az ehhez szükséges papírányagot az intézet fedezi.

6. Minden nyomdaterméknek a következő jelzésekkel kell bírnia:

a) A város neve.

b) A nyomda neve e szavakkal: »Typis Jun. Cleri. V. Seminarii M. Varadiensis.«

c) A bérlő neve.

d) A nyomtatás éve.

7. A felmondási idő három hó a bérleti év letelte előtt.

8. Bérlő constatálja, hogy a betűk régiek, nagy részök romlott.

9. Bérlő a tulajdonos intézetnek jogot ad, ha a bérleti összeget a bérleti év folyamán le nem fizeti, úgy ezt ingó és ingatlan vagyonából megvehetik.

A szerződést, Guttmannon kívül, az intézet igazgatója: Jakab Bertalan és Sándor István írta alá. A szerződésen ott van Guttmann pecsétje, mely egyszersmind könyvnyomtatói jelvénye is: galambház előpárkányzatán áll egy szárnyait kiterjesztő, fejét jobbra hátra hajtó galamb s csőrében egy a galambház felsőbb részét átfogó mirtuskoszorút tart. A pecsét jobb felén a galambházra dőlve egy paizs áll, melyen monogramja látható.

Ugyanekkor elkészítették a nyomdai felszerelés leltárát és ez a következő:

Nr.	Specificatio Typographiae	Quantum
1.	Textt antiqua	–,82½
2.	Textt cursiv	–,26½
3.	Tertia antiqua	1,40
4.	Tertia cursiv	1,11
5.	Mittel antiqua	3,67
6.	Mittel cursiv	1,45
7.	Cicero antiqua	2,–
8.	Cicero cursiv	1,40
9.	Carmunt antiqua	1,44
10.	Carmunt cursiv	–,52
11.	Litterae titulares duplicis generis majores	–,48
12.	Litterae titulares sex ordinis minores	–,30
13.	Scissae Litteare titularis duplicis ordinis	–,33

Mindezek latin betűk:

No.	Litterae Germanicae	Quantum
1.	Textt antiqua	–,89
2.	Tertia antiqua	1,11
3.	Mittel antiqua	1,05
4.	Cicero antiqua	–,61
5.	Carmunt antiqua	–,93
6.	Litterae titulares duplicis ordinis	–,45

7.	Ornamentarie vulgo tzifrázó	–,76
8.	Minisz vulgo striklázó	–,12
9.	Linae ad tabellas pertinentes	–,72
10.	Litterae Valachicae et ad Calendarias pertinentes litterae stigmatici vulgo jegybetük	1,08
11.	Litterae malae et distructae	1,60
12.	Detto malae et distructae	–,42
13.	Interstitia ad litteras	–,11

No	Accedunt instrumenta ad eandem Typographiam pertinentia	Quantum
1.	Praelum majus cum omnibus suis requisitis appertinentiis et instrumentis	1
2.	Navicula vulgo Schiff dicta	3
3.	Instrumenta pro collectione litterarum: unum ferreum, alterum lignum	2
4.	Formulae antique barae et attritae	122
5.	Tabulae ad conservandum Typum vulgo Setzbretter	4
6.	Regalia	6
7.	Formula pro fundendis lineis ex ligno	1
8.	Rotunda sella cum tribus pedibus	1
9.	Mensa pro lotione litterarum	1
10.	Modo accepi unam destructam cistam alias duas majores adhuc usuabiles	3

Feltűnő, bár Guttman 1798–1803. volt a papnöveldei nyomda bérlője, mégis ez öt évi időszakból alig ismerünk néhány könyvet. Évszám szerint csoportosítva:

	Latin	Magyar	Német	Összesen
1799-ben	–	1	1	2
1800-ban	1	–	–	1
1801-ben	3	–	–	3
1802-ben	–	1	–	1
1803-ban	1	–	–	1
Év nélkül	2	–	–	2
Összesen	7	2	1	10

Ezek közül Petrik ötöt ismer, míg a következő öt könyvészetileg ismeretlen:

Zur Feyer der Entbindung ihrer Hochwolg. der Frau Chatarina von Tisza gebornen Gräfin Teleki 1799. (4-r. 2 lev.).

A hely nincs megjelölve, de a díszítésekből ítélve a papnöveldei nyomda terméke.

Tentamen publicum e theologia dogmatico polemica quod... subiverunt R. D. Franciscus Kisfaludi, Joannes Bitskoss, Josefus Miklósi... Magno Varadini MDCC. Typis Junioris Cleri V. Seminarii M. Varadiensis per Joann. Paulum Guttman (8-r. 9 levél).

Tentamen publicum e theologia morali quod... subiverunt R. D. Jeannes Nep. Tagen. Stephanus Rendek, Emericus Boross, Joannes Eramma. Magno Varadini. Anno Domini MDCCCI. Typis Junioris Cleri V. Seminarii M. Varadiensis per Joann. Paulum Guttmann. (4-r. 4 levél + 44 lap + egy levél).

Catalogus Cleri Dioceseos Magno Varadiensis, 1803. Typis Junioris Cleri V. Seminarii M. Varadiensis Joannem Paulum Guttmann. (K. 8-r. 112 l.).

Regulae alumnorum seminarii cleri Junioris. M. Varadini. Typis Junioris Cleri V. Seminarii M. Varadiensis per Joannem Paulum Guttmann (4-r. 5 levél).

A papnövelde, úgy látszik, évről évre foglalkozott a nyomda végleges eladásának eszméjével, mert időről időre újabb és újabb ajánlatokkal keresték fel a püspököt. Így 1800 augusztus 8-án Kassáról Raedlitz Mihály folyamodik ezért a püspökhöz. Kérvényében felemlíti, hogy szakember, 9 év óta működik Kassán Landerer Ferencznél mint segéd, a nyomdát kész bérbe venni, mert hallá, hogy a püspök és káptalan a gondjaikra bízott nyomdánál »individuos requisitam artis Typographiae notitiam habente carere.« A kérvény sorsáról nem tájékoztat a püspökségi levéltár, de bizonyos, hogy nem lett kedvező eredménye, mert a nyomdát továbbra is Guttmann bírta.

1802 őszén ismét két ajánlkozó kereste fel leveleivel Zolnay Antalt, a papnövelde rektorát: Szigethy Mihály, a debreczeni városi nyomda vezetője és Gottlieb Antal, kinek Váczott volt nyomdája.

Zolnay közli is 1802. szeptember 13-ikán Szigethy Mihállyal, hogy a nyomdát hajlandó bérbe adni, mert a jelenlegi bérlő Guttmann nem professionatus nyomdász. A seminariumnak a typusoknál és hozzá való eszközöknél egyebe nincsen és a bérbevevőnek kell helyiséggel bírnia. Új betűkre szükség volna, de a papnövelde azt most nem szerezheti be. A betűk sulya 25 mázsát 13 fontot tesz ki. Szeretné, ha átvenné a betűket, mert hozzáértő és így használni tudná.

Szigethy úgy látszik továbbra is érdeklődött a nyomda sorsa után, mert Zolnay arról értesíti 1803. január 24-ikén kelt levelében, hogy levele egyedül a püspök halála miatt késett. Azzal még mindig nincsenek tisztában, eladják-e a nyomdát vagy csak bérbe adják. Ő jobb szeretné eladni, de ez nem egyedül tőle függ. Gottlieb is érdeklődik és a hiányokat saját betűivel pótolná. Viszont Guttmann, a bérlő is szeretné megvenni, ha eladódik és így bizonyára versenytárgyalás lesz.

A debreczeni nyomdász azonban ismét csak új betűk beszerzését sürgette, mire Zolnay újból értesíti (1803. február 22-ikén), hogy a szeminárium új betűket nem vehet és a régieket sem igazíttatja ki, pedig jól tudja, enélkül a bérlő kenyerét sem keresheti meg, de mert Gottlieb azt ajánlja, hogy a hiányokat sajátjából pótolná és a mint az utak javulnak el is jön Váradra, ha megegyeznek, neki adják át a nyomdát, hogy a szeminárium a költségektől szabaduljon.⁴⁶

Gottlieb első levelét 1802. október 24-ikén intézte Zolnayhoz, kérve őt, akár eladásra kerül a nyomda, akár bérbe adják szeretné, ha ő nyerné el, mely esetben egy tanítványát küldené oda. Kiemeli: »...nem sok van magyar országban, a kinek oly szép Typussa volna, mint nekem és a ki Hazánknak az állapotját úgy tudná mint én; tehát kár volna, ha olyan híres városban, nem volna híres Typographia... Hiremet, nagyobb dolgomat tessék a Főtisztelendő úr secretarius Balogh úrtól itten megkérdeni... én a városnak szószólója is vagyok, ebből láthatja a Főtisztelendő ur, hogy jó keresztény, becsületes ember is vagyok.«

Zolnay válaszára sietve értesíti (1808. január 6.), hogy most nem mehet Váradra, mert rosszak az utak, de ha a nyomdát nem adják el, megadja érte a bért és ha ezt elnyeri, könyvkereskedést is nyit. Mindezt pedig azért teszi, mint egy utóiratban említi: »egyetlen egy fiam vagyon, annak akarnék iparkodni.«

⁴⁶ Zolnay Antal leveleit lásd Biharvármegye levéltárában, 1805. 40. Fasc. VI.

Gottlieb kedvező választ nyert, mert egy újabb levelében (1803. február 4.) már arra kéri Takács Károly váradi főgimnáziumi exhortatort, hogy őt a szerződéskötésnél és az átvételnél helyettesítse. »Látom, hogy a Főtisztelendő úr sokat reményl tőlem, én azt mondom, hogy meg nem tsalódik a Főtisztelendő úr maga feltett szándékában, mert kitelik belőlem, hogy édes Hazámnak ebben tökéletesen szolgálhassak, ... mihelyest engem fog a Főtisztelendő úr personaliter látni, mindjárt fogja tapasztalni, hogy jó szándékában meg nem csalódott... Míg magamévá nem teszem a typographiát, nem sokat tehetek, mért híresíteném? Hogy drágábban megvehessék? Tehát eleintén, úgy gondolom, hogy csak lassan kell vele bánni. Ha megvehetem, meglássa a Főtisztelendő úr, hogy Magyarországon nem léssen párja. És N. Váradnak ez által nagy híre és neve léssen. Mert még nintsen Magyarországon egy tökéletes Typographia, leszen N. Váradnak az a gyönyörűsége, hogy ottan a leghíresebb typographia existál.«

Tényleg a nyomdát Gottlieb Antalnak adták át bérbe 1803. márczius 2-ikán. Guttman ismét leltárt készített az átadott felszerelésről, melyen Simon Sánta Ferencz nyugalmazott váradi postamester szerepel tanuként, míg az intézet képviselőjében Zolnay Antal tanulmányi felügyelő van aláírva. A leltárt összehasonlítva az 1798-ik évvel, több helyen szaporodást tüntet fel és azért nem találom érdektelennek közölni:

No.	Specificatio Typographiae	Quantum
1.	Textt antiqua	–,97
2.	Textt cursiv	–,33
3.	Tertia antiqua	1,46
4.	Tertia cursiv	1,21
5.	Mittel antiqua	3,60
6.	Mittel cursiv	1,52
7.	Cicero antiqua	2,21½
8.	Cicero cursiv	1,60
9.	Carmunt antiqua	1,58
10.	Carmunt cursiv	–,57
11.	Litterae titulares duplicis generis majores	–,56½
12.	Litterae titulares sex ordinis minores	–,48
13.	Scissae Litteare titularis duplicis ordinis	–,40

No.	Litterae Germanicae	Quantum
1.	Textt antiqua	–,97
2.	Tertia antiqua	1,05
3.	Mittel antiqua	1,10
4.	Cicero antiqua	–,62
5.	Carmunt antiqua	1,09
6.	Litterae titulares duplicis ordinis	–,50½
7.	Ornamentarie vulgo tzifrázó	–,78
8.	Minisz vulgo striklázó	–,19½
9.	Linae ad tabellas pertinentes	–,97

10. Litterae Valachicae et ad Calendarias pertinentes litterae stigmatici vulgo jegybetük	1,19
11. Litterae malae et distructae	1,19
12. Detto malae et distructae	–,40
13. Interstita ad litteras	–,17½

Az instrumentumok leltára, összehasonlítva az 1798-iki leltárral, csak annyiban mutat fel eltérést, hogy az 5. pont alatti Tabulae ad conservandum Typum vulgo setzbretterből 7 van feljegyezve.

Ugyanezt a leltárt vette át Gottlieb Antal, kinek szerződése azonos Guttmanéval, csupán két pontnál van eltérés. Az 5-ik pont ugyanis az 54 rh. forintnyi bérösszezen kívül kiköti, hogy a bérlő tartozik a papnövelde számára, ha kívántatik, »holmi tselédeknek való conventiós leveleket kinyomtatni, melyekre a papirost a Nemes szeminarium fogja adni.

Az utolsó pontban pedig meg van jegyezve, ha a bérlő a bérleti év letelte előtt a bérbevételtől visszalép, úgy tartozik az egész évi bérösszeget megfizetni.

A bérlet azonban nem tartott soká. Az intézet bevételi könyveiben csak egyszer fordul elő 1804. július elsején, mikor Gottlieb 16 hónapról pótlólag egyszerre fizette le a bérleti összeget: 71 frt 54 krt. Ugyanaz nap megvette örök áron 1000 rh. forintért a nyomdát, miből bizvást arra következtethetünk, hogy Gottliebnek kifizetődött a nyomda vezetése, forgalma. A vételi szerződés hiányzik ugyan a papnöveldei levéltárban, de e helyett megvan ama fogalmazvány, mit Gottlieb e célból készíttetett és ennek pontjai a következők:

1. Hogy a Nemes szeminárium typographiáját örökös Jussal irrevocabiler által vettem 1000 rh. frtban, noha annyit nem ér, mindazáltal a szeminárium azzal is segítettik.
2. Új esztendeig megmarad még az arenda.
3. Mivel nállam marad a kapitalis, obligalom magamat minden esztendőben az 50 frtokat (Interest) pro cento lefizetni.
4. Midőn pedig tetszeni fog a szemináriumnak töllem a kapitalist felvenni, engemet 3 holnapokkal elébb premoniáljon.
5. Ha idővel a Nemes szeminárium más új typographiát akarna felállítani, akármely móddal én annak ellentállani nem fogok, de azonban én is megmaradjak ezen mostan szerzett örökös jussomban.
6. Ha történetből más Typographus akarna itten akármely időben Typographiát fölállítani (a szemináriumon kívül) velem együtt köteles leszen a szeminárium ezt meggátolni, úgy, hogyha processusra kerülne is a dolog unitis viribus ellene állítani.

Feltűnő e szerződésben, hogy mennyire törekszik Gottlieb szerzett jogát megvédeni. A szemináriumot hívja támogatásul, ha netán egy újabb nyomda felállítására törekednének.

Részünkről ennek okát abban keressük, hogy már 1787. óta a megyében egy második nyomda is működött; Diószegen⁴⁷, mely, ha 1791-ben a nyomdász, Medgyesi Pál halálával meg is

⁴⁷ A diószegi nyomdáról vajmi kevés adat maradt fenn. Molnár János »Bihar-Diószegi ev. ref. egyház múltja és jelene« (1885) című művében még évszámmal sem jelöli az alapítás évét. Felállítását, úgy látszik, összefüggésbe hozhatjuk a Diószegen fennállott hat osztályú particula iskolával. Az engedélyt 1787. július 4-ikén nyeri II. József császártól 31470. sz. alatti leirattal. Működéséről vajmi keveset tudunk. Keresztesi József egykorú eredeti naplójában (1868-i kiadás, 174. l.) a következő feljegyzést találjuk: »Medgyes Pál debreczeni lakos, ki az odavaló typografiában sok ideig collaborator vala

szűnt, de a teljes felszerelés 1798. óta Váradon volt és özvegye keresett reá vevőt. Gottlieb úgyszólván biztosra vette, hogy előbb-utóbb akadni is fog ilyen, és ezért törekedett szerzett jogainak megvédésére.

A papnöveldei nyomda, mely 63 éven át szolgálta az egyház, a város, a megye kulturális érdekeit és ez idő alatt számos könyvvel gazdagította a hazánkban megjelent művek számát, korának egyik figyelemre méltóbb nyomdája. Ha felszerelése nem is gazdag, értéke eladásakor még az 1000 rh. forintot sem érte el, de kétségtelenül nagyobb feladatok megoldására képes. Az ismert leltárak bizonyítják a betűk sokféleségét és a megjelent művek igazolják, hogy külső csinre, díszes kiállításra, tiszta nyomásra, sajtóhibátlan megjelenésre törekedtek. Ha itt-ott némi süllyedés is mutatkozik, sőt van idő, mikor daczára az ismert nyomdásznak, Váradon megjelent művet nem ismerünk, részünkről ezt nem stagnációnak tartjuk, hanem úgy véljük, ez évekből a megjelent könyvek még ismeretlenek, lappanganak és a jövő hivatása lesz ezeket felszínre hozni. Nyomdászai közül többen ügyességükkel lendületet adtak a nyomdának. Különösen Balent Ignác, ki maga is kísérletet tett az irodalmi téren, érdemel figyelmet. Maga köré gyűjté a megyebeli írókat és egyesektől, mint Gánóczy Antaltól, Keresztúri Józseftől, Miller Jakab Ferdinándtól éveken át nyomtat könyveket. A sajtónak befolyása a szellemi élet felvirágzására tehát kétségtelen. Váradon ekkor a gimnáziumban jezsuiták, a semináriumban a pálosok a tanárok, míg a Ferenczrendiek a szószéken hirdették a vallás tanait. A megnyílt jogakadémia is hozzájárul az írói élet felvirágzásához és ha a sajtó alól kikerült könyvek, termékek mégis leginkább egyházi jellegűek, tankönyvek, halotti bucsúztatók vagy névnapi köszöntők és csak elvétve találunk köztük pásztori játékokat, verseket, ne feledjük, hogy hazánkban ez időtájt ilyen jellege van az irodalomnak és csak II. József császár szabad-elvű intézkedései, eszméi hoznak új szellemet, új irányt az irodalomba is. Az pedig tagadhatlan, hogy egyedül a papnöveldei nyomda működésének köszönhető, hogy csakhamar a XIX. század elején már oly lendületet ér a váradi nyomdászat, hogy két nyomdász talál itt megélhetést.

Mérlegelve tehát a nyomda kulturális hatását, elért sikerét, be kell ismernünk működése horderejét, hatásának fontosságát, mely pezsgésbe hozta a XVIII. század végén Várad szellemi életét.

Debreczent odahagyván, Diószegen typografiát állított fel maga költségén, mely hogy meglehessen még Váradon laktomban sokat munkálkodtam gróf Telekinél, meglévén tehát 1788. ugyan az én verseim nyomtatódtak ki benne legelőször ily titulussal: Keresztyén vitéznek Fegyver ellen való orvossága, az Isten félelme etc. Melly verseket írtam néhai mélt. Oberleutinant Csanádi Sámuel, mint régi jóakaró Uram eltemetetésének alkalmatosságára ad 7. Febr. 1788.« A 177. oldalon megemlíti, hogy Szénás József özvegye és leánya temetésekor (1789. márcz. 8.) mondott halotti actiók és versei is ki fognak nyomattatni Diószegen, hol versei már elhagyták a sajtót. 1791. végén (361. l.) mondja, hogy versei kinyomattatnak Diószegen, de félbeszakadtak mert meghalt a nyomdász Medgyesi Pál. Özvegye Váradra költözködött és ott veszi meg tőle a nyomda felszerelését 1804-ben Szigethy Mihály. Mint a Biharvármegyei levéltárban levő 1805. aug. 27-én kelt irat tanúsítja, már 1798 óta lakott Váradon Medgyesi Pál özvegye és veje Rábai István, ki factor volt.

IV. Fejlődés és a jelen 1804–1900

Mármarosi Gottlieb Antal 1804 júliusában megkötötte a nyomdavételi szerződést Lajcsák Ferencz váradi szeminárium elöljáróval, a ki Miklósi Ferencz váradi püspök jóváhagyásával ugyanazon pontokat állapította meg, melyeket már ismertettünk.⁴⁸

Gottlieb kiváló és képzett nyomdász, tevékeny, szorgalmas ember, ki első nyomdáját Vácra rendezte be. Sajtótermékein meglátszik a magyar nyomdászat haladása; betűi szép metszésűek, nyomása tiszta, tetszetős. Nevét országszerte ismerik és joggal hivatkozik hírnevére, mikor a váradi nyomda elnyeréseért pályázik. A váradi püspök vele Budán találkozáskor, hallani sem akart más pályázó felől.⁴⁹ Személyét is igen kedvelték Vácra. Előbb esküdte a városnak, majd második gyám; utóbb 1809-ben tiszteletbeli tanácsnok, sőt később városi kapitány. Emellett maradt ideje, hogy a siketnémákat is tanítsa a nyomdászat mesterségére. Kortársai magasztalólag emlékeznek meg polgári erényeiről.⁵⁰ Nagy összeköttetései következtében, könnyen eszközli ki a nyomdászati engedélyeket; Vác után Nagyváradon állít fel nyomdát, sőt egy évvel később már Mármaroszigeten akar sajtót felállítani és erre még ez évben el is nyeri az engedélyt.⁵¹ Bereg, Ugocsa és Mármaros vármegyék sürgetik a szabadság megadását, arra hivatkozva, hogy atyja 52 esztendeig viselt királyi tisztséget.⁵² De pénz és megfelelő szakemberek híján nem rendezheti be nyomdáját, amiben különben gyarló egészsége is gátolja. Még 1806. végén halasztást kér a jövő tavaszra, bár a gépet már október 9-én a debreczeni vásárra elküldte és azt hiszi, hogy Simonsits pater kezében lesz. A betűket is nemsokára küldi, addig pedig az elvállalt munkát Vácsról szállítja.⁵³

A mármarosi nyomdához társat keresve ismerkedik meg Szigethy Mihállyal, a debreczeni városi nyomda vezetőjével. 1804. augusztus 31-ikén keresi fel első ízben levelével Szigethyt. Értesíti, hogy megvette a váradi és a mármarosi nyomdát. Miután hallotta, hogy gróf Károlyi elhanyagolt nyomdáját akarja megvenni, felszólítja, egyesüljenek, így az egész környék az övék volna és könnyen boldogulnának. Szigethy saját gazdája lenne. Ha egyesülni akar vele, írja meg szándékát, mert Vácsról úgy sem vezetheti vidéki nyomdáit és a mármarosiak is sürgetik a nyomda felállítását. Az oláh püspökök megígérték, hogy az oláh könyvek kinyomatását kérelmezik ő felségétől, mert az universitás nem győzi. Váradi factorával elszámolt. Majd félesztendeig volt egyedül; azután 3 legényt küldött segítségül, mégis 1400 forint a költségtöbblet, holott neki ugyanennyi idő alatt csak 1005 forint kellett. Megnyugtatta, hogy csak egy gyermeke van; ma-holnap minden Szigethyé lehet, mert neki Vácra sok jószága is van.

Szigethy azonban nem fogadta el ez ajánlatát; ő a váradi nyomdát akarta volna megvenni. De ezt Gottlieb nem adhatta. A mármarosi engedélyt azonban eladja, de ezzel is nagy kárt okoz magának, mert voltak évei, mikor a királyi administratortól 1000–2000 forintot kapott. Most is Sárvári Pál 400 forint árára munkát adott. Ez évben 30,000 tabellát nyomtatott a vármegyének.

⁴⁸ A szerződés eredetije Biharvármegye levéltárában: 1805. 40. Fasc. VI.

⁴⁹ Szigethy Mihály vallomása a Gottlieb és Szigethy közt felmerült surlódás elintézésére kiküldött bizottság előtt. U. o. 1805. 40. Fasc. VI.

⁵⁰ Ver. Ofner-Pester Ztg. 1822. 95. sz.

⁵¹ Orsz. Lvltr. H. Tan. 1806. 51. Rev. Libr. No 4.

⁵² Gottlieb levele Szigethyhez 1804. szept. 17-én. Biharvármegye Lvltr. 1805. 40. Fasc. VI.

⁵³ Orsz. Lvltr. H. Tan. 1807. 8. Revis. Libr. No 4.

Most megint 8000-et kértek. Ott jó dolga van a nyomdásznak. S egész Moldvában nincsen nyomda; Lengyelországgal is határos; Erdélyben is sok királyi dicasterium van, mégis 1000 frtért átengedi a jogot. A mármarosai engedélyt csak Bereg, Ugocsa, Mármaros vármegyék sürgetésére adták. Gottlieb azonban jobb szeretné, ha a váradi nyomdánál volna társa legalább két esztendőre, 2000 forint betéttel, fele haszonra és költségre. Két esztendő mulva új szerződést kötnek; vagy hosszabb időre, vagy örökre átadja. Ha társ lesz, a faktor megmarad; de Szigethy lesz a parancsoló. A szerződést csak állítsa össze, majd aláírja. Ha fixumért akarna hozzájönni, 400 frtot ígér esztendőkként: de jobb volna, ha saját gazdája lenne. Ha a mármarosit akarja, küldje a pénzt, mindjárt átadja, de ő jobb szeretné a váradi társas üzletet. Sokat költött arra, de már megy lassan. Ha belép: a papirost, festéket és a többit átveszi, mintha most vennék. Évente azonban egyszer meglátogatná. A legény-regulatiót reá bizza. Ha társ lesz, házat is vesznek Váradon. A szeminárium annyi pénzt ígért, a mennyit akar és ajánlja, hogy házat vegyen.

1804. október 5-én ismét azt írja Gottlieb, hogy a váradi nyomdát a szeminarium tudta nélkül nem adhatja el, de van és lesz rá mód, ha Szigethynek kedve van, hogy ezt úgy adja át, mint ő vette. Legfeljebb ő is elismeri, hogy másnak el nem adja. A mármarosai just ne drágálja. 1793-ban 5200 frt ára munkát küldött a kir. adminisztratornak, és most is sokat nyomtat oda. Ha egyszerre nem is teszi le az 1000 forintot a szigeti nyomdáért, elfogadja felét most, felét esztendőre. Ha ott nem tetszenék, átjöhetne Váradra. Faktornak kell lenni Váradon, ki őt képviseli; azonban Szigethy lesz a főnök. Medián papirost, kis papirost és egy inast, ki már egy esztendeje tanult, küldött oda; sokat költött már a váradi nyomdára. Sürgeti a választ a mármarosai ügyben, mert már vannak vevői.

Ha a váradinál lesz társ – írja ismét 1804. október 24-én – akkor a házbér két részre oszlik. A factor is fizet házbért és Szigethy is fogadhat ott szállást. A mikor belép, új számadás kezdődik. Ha Szigetre nem megy, ő állít fel nyomdát, mert nagyon sürgetik a megyék és az orosz püspökök Munkácsról.⁵⁴

Míg azonban ez a levelezés folyik, Szigethy érdeklődik Medgyesi Pál volt diószegi nyomdája iránt és ezt 1804. december 4-én kelt szerződés alapján Medgyesi Pál özvegyétől Oláh Máriától és leányától Medgyesi Klárától 340 Rh. forintért meg is veszi. Vinkulumnak mindkét fél 500 Rh. forintot tesz le.⁵⁵

Ismerjük a felmerült költségek jegyzékét is:

Specificatioja

azon költségemnek melyeket néhai Diószegi és N.-Varadi Typographus Medgyesi Pál uram özvegyétől megvett Typographiámra kiadtam, melyek is a következők:

Nap	Hónap	Esztendő	A mire költöttem	Summa Rhfrt
24-a.	Sept.	1804.	Elmenvénn N.-Váradra a' Város megnézésére, fizettem szekérbért	2.
			a költségem jövet s menet, ment in Summa	4.
27-a.	Dec.	1804.	Néhai Medgyesi Pál Uram Typographiáját a' benne találtatott ótska betűkkel, a' melly 3 mázsa 25 fontra ment; a Felséges néhai II-ik József császár ő Felségétől nyert szabadsággal örök árronn megvévénn fizetem érte in Summa	340.
1-a.	Jan.	1805.	Ismét elmenvénn N.-Váradra fizettem a' szekeret, Váradonn tiz napot töltvénn fizettem kosztra és quartélyra in Summa	13.

⁵⁴ Gottlieb levelei Szigethy Mihályhoz Biharvármegye levéltárában. 1805. Fasc. VI.

⁵⁵ Szerződés eredetije u. o.

8-a.	Jan.	1805.	A' T. N. Vgye Protocollumából Archivárius Ts. Lányi úr által kiiratván N. Medgyes Pál Uram Typographiájának 4-a. Sept 1787. Eszt. költt. Publicatiójának Extractussát fizettem érte	1.
10-a.	Jan.	1805.	Vissza Debreczenig fizettem szekérbért	5.
			Az úti költségem volt in Summa	2.
18-a.	Jan.	1805.	Elmenvénn Pestre, fizettem szekérbért	10.
21-a.	Jan.	1805.	Felérvén Pestre kellett ottan töltenem 30 napot, melly idő alatt a' szükséges dolgokra költöttem in Summa	100.
			Hazafelé indulván, fizettem szekérbért	10.
			Felmenet és lejövet költöttem az útban	8.
20-a.	Febr.	1805.	Pestenn, Budánn és Pozsonbann, committáltam külömb-külömbféle újj Betűket és egyéb Typográphiához megkivántató Materiákat ad valorem 3580 Rhforint árát mellyre hagytam Felpénzt külömb-külön helyekenn in Summa	1000.
			Felküdvén a' Fuseriába a' megvett ótska betűket fizettem érte vecturát in Summa	13.
24-a.	April	1805.	A' Papiros-tsináló Urnak commitáltam külömb-különbféle Papirosokat, Bibulát és az ugynevezett Poppendeckelt ad valorem Ezer 1000 Rhftt árrát. Mellyre hagytam felpénzt	400.
26-a.	April	1805.	Ismét elmenvénn Váradra Házat keresni, fizettem szekérbért	4.
			Ottan töltvénn 8 napot költöttem kosztra és quartélyra in Summa	8.
5-a.	Maji	1805.	Visszamenvén Debreczenbe fizettem a szekérbért	5.
			Jövet és menet volt az úti költségem	2.
29-a.	Maji	1805.	Ide N.-Váradra költözvén, fizettem 4 szekérnek a 25 Rhftt in Summa	100.
			Nyolcz szekérhez való Ember étele és itala 3 napra in Summa	10.
Kiadatott Summa				2037.

Sgn. N.-Várad, 10-a.aug. 1805.

Szigethy Mihály
Typográfus és N.-Várad lakos.

De alig telepedett le, 1805. május 17-én Tichy János, a Gottlieb-nyomda üzletvezető faktora már ama kérelemmel fordult Tokody György kir. tanácsoshoz, a nagyvárad kerület studiorum directorához, hogy gátolja meg Szigethy Mihály nyomdanyitási szándékát és terjessze ezt a helytartótanács elé. Váradnak új nyomdára nincsen szüksége és ez Gottliebra különben is káros és sérelmes volna. A vezetése alatti nyomda az egész környéknek egyedül álló nyomdája és ez látja el minden nyomtatvánnyal. Minden munkát gyorsan, késedelem nélkül szokott elintézni. Felemlíti továbbá, hogy midőn Gottlieb a seminariumi nyomdát átvette, a szerződésben ama feltételt kötötte ki, hogy minden tulajdonjog ő reá szállván, másnak privilegium ne adassék, más nyomda mellette fel ne állíttassék. Ezért rá nézve az új nyomda felállítása sérelmes. Jövedelme is csökkenne, pedig az elhanyagolt és hiányos nyomda rendezésére, felszerelésére tetemes kiadása volt, a mi csak kis részben térült meg mindeddig. E mellett a papiros szállítása is sokba kerül Vácra és a házban is sok a teher. Végül figyelmébe ajánlja Tokodynak, hogy Szigethynek csendes társa Sándorffy József, a megyei fizikus, ki Bécsből hozott betűket és felszerelése egy teljes nyomdára elég; ezért áll érdekében Szigethyt az új nyomda felállításában támogatni.

A helytartó tanács Tokody felterjesztésére már 1805. június 11-én elrendelte az ügy megvizsgálását. Megjegyzi azonban, hogy a Medgyesi által alapított diószegi nyomda a cenzura könnyebb eszközlése végett lett Nagyváradra a Körös-utczába helyezve.

Tokody György Sándorffy Józsefet hallgatta ki első sorban, ki Tichy kérvényére a következőket adta elő.

Tény az, hogy Bécsből magyar típusokat hozott haza Váradra, a melyeket Bécsben az »Ephemerides Medicae« nyomtatásánál használt, mivel a német nyomdásznak magyar betűi nem voltak.

Mikor Váradra hívták honfitársai főfizikusnak, ő felsége megengedte, hogy az Ephemerideket itthon is folytassa, nehogy a hazai nyomdák szégyenére másutt kellessen kiadnia. Ezért megvette a bécsi nyomdától a magyar betűket és a papírt is.

A mint visszatért, két nyomdára volt figyelemmel: az egyik a körös-utczai, a másik a semináriumi. Gottliebot kereste fel először, hogy a költségek felől tudakozódjék. Nagy, szinte hallatlan árt kért, pedig a betűk és a papír össze sem volt hasonlítható a sajátjával. Ezeket sokkal alkalmasabbnak találta és fel is ajánlotta Gottliebnek, ki ennek daczára minden ívért négy forintot kért, tehát többet mint Bécsben fizetett. Gottlieb ekkor figyelmeztette, hogy a típusokat nem szabad a házánál tartani. Miután a fennálló törvényeket és rendszabályokat megsérteni nem akarta, betűit Rhédei Lajos, kir. kamarás házánál helyezte el.

Olcsóbb nyomdászt keresett és ekkor lépett érintkezésbe Szigethyvel, ki megvette Medgyesiné, az özvegy nyomdászné tulajdonát és virágzóvá akarta tenni az elhanyagolt nyomdát. Ha némelykor őt egyben-másban tanáccsal, munkával segítette is, ezt tudományszeretetből tette, mert fájt látnia, hogy a tudomány emberei éjt nappallá téve dolgoznak, mégis majdnem éhen halnak, a nyomtatók pedig, mint pl. Trattnerék meggazdagodnak.

A Szigethy-nyomda nem új nyomda, hanem folytatása a cenzura könnyebb kezelése miatt a megye által a Körös-utczába helyezett nyomdának. Gottlieb nyomdája különben sem végzi a dolgát pontosan és rendesen. Bizonyoság rá Budai tanár esete, a ki már két év óta sürgeti könyve kiadását. Gottliebnek Váczott, Mármaroszigeten és Várad-Olasziban van nyomdája: három nyomdát pedig egyformán jól gondozni, vezetni nem lehet. De oly népes helyen, mint a minő Várad, hol több tudományt művelő férfi van s a király által alapított akadémia létezik, nem is elégséges egy nyomdász, ki csupa haszonlesésből mintegy monopoliumot csinál a nyomdászatból. A második nyomda szükséges és ennek helyreállítását kérni kell ő felségétől. A mi pedig a kizárólagos jogot illeti, ezt a szemináriumi nyomda megvételekor magának senki sem biztosíthatta, ez egyedül ő felsége joga és ezt megsérteni nem lehet.

Utóbb bizottság lett ez ügy megvizsgálására kiküldve, mely meghallgatta a szeminarium véleményét is. Jelentése szerint Gottlieb optimo iure vette a nyomdát és a szeminarium kötelezte magát őt új nyomda felállításával szemben megvédelmezni. Sándorffy már Bécsből írt, hogy részes akar lenni a nyomdánál, de ebbe Gottlieb beleegyezni nem akart. Amaz érv, hogy Gottliebnek három nyomdája van, elesik, mert ezek egymással összefüggésben nincsenek. Különben Szigethynek is van egy virágzó nyomdája, a gróf Károlyi-féle. A literatura kára nélkül két nyomda nem állhat fenn Váradon. Különben úgy is ott van a szomszédságban a debreczeni, a nagykárolyi, kassai és temesvári nyomda. Végre az írás vágyát inkább korlátozni kellene, mint elősegíteni; mert a jó litteratura érdekében van, hogy kevesbítsék a kiadási alkalmat.

Kihallgatták Lajcsák Ferenczet is, ki annak idején a szerződést Gottlieb Antallal megkötötte. Első sorban hangsúlyozza, hogy a szeminariumnak már rég van nyomdája. Betűit részben a püspökök adományozták, részben pedig Gánóczy kanonok adta 1784-ben. Több szakértő nyomdász igazgatta, mint Wolff, Eizenberger, Balent stb. 1799-ben betűi már igen megromlottak, de azért Guttman Pál 50 rh. forintért mégis bérbe vette. Leginkább rubrikákat, táblázatokat, iskolai értesítőket és vásári hirdetéseket nyomott rajta. 1802-ben a bérletet felmondta. 1803-ban Gottlieb Antal bérelte, de egy év múlva belátta, hogy a hiányos berendezésü és romlott betűkkel felszerelt nyomdát nem használhatja és azért megvételére ajánlkozott, hogy azt kibővíthesse. A vételár 1000 rh. forint, azonban a typographia jogáért és felszereléséért – a

régi betűk sulya mintegy 200 mázsa volt – igen kevés. De viszont a szeminárium a nyomda romlott volta miatt a nyomtatást nem gyakorolhatta tovább és ezért a közjó érdekében, inkább eladta a nyomdát. Mikor már a szerződés meg volt kötve, tette Sándorffy, a megye physikusa, azt az ajánlatot, hogy a nyomdát megveszi és a Bécsből hozott betűivel felszereli. De ekkor már késő volt és különben Gottliebtől is jó eredményt várt. Sándorffy ekkor kijelentette, hogy Váradon egy második nyomdát fog állítani és mindjárt abban fáradozott, hogy Szigethy Mihálynak, a Debreczenből elmozdított faktornak, a diószegi kicsiny és csekély értékű nyomda megszerzésében és a nyomtatási jog kieszközlésében segítségére legyen. De a diószegi nyomda soha Váradon nem működött. Tény, hogy Medgyesi nyomdász özvegye férje halála után a Körös-utczába hozta a betűket és a nyomda felszerelését, de soha nem nyomtatott vele. A nyomda eladásánál bátran tehetette a szeminárium azt az ígéretet, hogy más nyomda felállítását megakadályozza, mert erre nézve a szeminárium csakugyan birt privilegiummal és míg ő felsége ezt meg nem másítja, addig ezt tőle senki el nem vitathatja. Gottlieb magyarsága ellen sem tehető kifogás. Azt sem állította még senki, hogy Gottlieb drágán dolgozik. Sándorffy működését úgy tünteti fel, mintha a literatura elősegítéseért működne. Nézete szerint nem kell minden irkafirkát kinyomtatni. Meg kell zabolázni az írás dühét, mert ez inkább rontja, mint segíti a literaturát. Literaturánk nagyon hitvány. Nincs benne valamire való munka, a legtöbb csak arra való, hogy a kereskedők csomagoljanak bele. Ezért elegendő egy nyomda Váradon, a közelben úgy is van elég.

Végül Szigethy Mihályt hallgatták ki. Előadta, hogy a nyomdászatot Webernél Pozsonyban tanulta, majd több városban volt, míg 1787. augusztus 6-án Debreczenbe került és a városi tanács jóvoltából a városi nyomdánál volt ötödfél esztendeig, mint legény (socius), azután pedig provizor lett. E hivatalt 17 esztendeig viselte. Erre alkalmas is volt. Már provizorsága idején foglalkozott azzal (1802.), hogy a szemináriumi nyomdát megveszi. Érintkezésbe is lépett Zolnay Antal prefektussal, de 1803. április 24-én Gottlieb felkereste Debreczenben s kijelentette, hogy ő beszélt az új püspökkel Budán, ki inkább örökre bezáratja a nyomdát, semhogy Szigethynek engedje át. Gottliebnek azonban átengedik és ő meg is veszi a nyomdát; 2 vagy 3 esztendeig társának tekinti Szigethyt, utóbb pedig örökre átadja. De a nyomda megvétele után, meggyőződve arról, hogy Gottlieb szándékát megváltoztatta, inkább Nagy-Károlyba ment és átvette gróf Károlyné nyomdáját. Gottlieb erről értesülve, mindent elkövetett, hogy szándékát megakadályozza és azon fáradozott, hogy vele együtt működjön. De megfontolta a dolgot és inkább megvette Medgyesi Pál nyomdáját. Váradra jöven, azt ajánlotta Beöthy László alispán, hogy inkább Váradon legyen a nyomda, mint Diószegen, mert így mindenkor a könyvrevizor szeme előtt lehet. Ezzel ment fel Budára, hol ezt jóvá is hagyták.

A nyomda helyreállítására 2037 Rh. forintot költött, mert virágzásra akarta hozni azt, mit 1798-ban Medgyesi veje, Rábai István folytatott és biztosra vette, hogy a mit II. József császár Medgyesi Pálnak 1787-ben engedélyezett, azt neki is megadják. De ezzel az engedéllyel ő nem akar »kupeczkedni«, mint Gottlieb Antal, ki több engedélyt eszközölt ki, csak hogy egész vidékeket uraljon és utóbb a nyomdákat jó nyereséggel eladhassa. Ő, ezzel szemben, egyedül a becsületes megélhetésre törekszik.

Kéri kérése figyelembevételét, mi annál is inkább szükséges, mert így megakadályozzák Gottlieb törekvéseit, ki úgy szólván monopolizálja a nyomdászatot és már majdnem kétszer oly drágán nyomtatja az ívet, mint ez külföldön szokás. A munkát sem győzi, sok könyv nyomtatlanul hever, mit Szigethy feldolgozhatna. Ha azonban kérését nem teljesítik, elszegényedik, tönkre megy.

Az 1805. szeptember 21-én Várad-Olasziban tartott közgyűlés foglalkozott a Gottlieb és Szigethy közt felmerült surlódással. A kiküldött »deputatio« meggyőződött Tichy Jánosnak, Gottlieb faktorának és Szigethy Mihálynak meghallgatása után, hogy Szigethyre nem lehetett rábizonyítani, miszerint tiltott könyveket nyomtatott és kétségtelen, hogy eddig is a litteratura

előmozdítására törekedett. Azért megengedik, hogy nyomdáját Diószegről Váradra tegye át, itt van a cenzura is, így a felügyelet is könnyebb és rendesebb lehet; viszont ha ezt megtagadják, Szigethy, ki már mindenét a nyomdába fektette, végső szegénységre jutna. A küldöttség az engedély megadását azzal indokolja, hogy Gottliebnek ép oly kevésbé árt, ha Szigethynek Váradon lesz nyomdája, mintha Váradtól 3 órányira Diószegen volna. Viszont ha a nyomda Váradon felállítatik, Gottlieb nem lesz egyedül, nem nyomtathat oly drágán. Mindezt figyelembe véve pártolólág terjesztik Szigethy kérését a helytartótanács elé.⁵⁶

A felterjesztésnek sikere volt, mert 1806 április 1-én a kir. helytartótanács István nádor aláírásával arról értesíti Biharvármegyét, hogy a Diószegről Váradra hozott nyomda használatára jogot ad Szigethy Mihálynak,⁵⁷ ki mint szabad könyvnyomtató sietve kéri a megye alispánjától, hogy engedélyiratát a közgyűlés elé terjessze és megerősítse.⁵⁸

Igy ért véget a Gottlieb és Szigethy közt felmerült engedélyjogi kérdés. A papnövelde, bár védelmére kelt Gottliebnek, nem gátolhatta meg az újabb nyomda felállítását.

Először van tehát Váradon két nyomda. Megkezdődik a versengés és a nyomdászati munkák külsején ez csakhamar észre vehető. Gottlieb, bár addigi nyomtatványain is tetszetősek a betűk, több gondot fordít a technikai kivitelre és csak arra törekszik, hogy a felvett küzdelmet, Szigethy Mihállyal szemben, minél nagyobb sikerrel folytathassa. Bár Szigethy Mihály mellett Sándorffy József, a közkedvelt főorvos állott, ki Várad társadalmi életében jelentékeny szerepet játszott és Rhédei Lajos, a főispán is kegyelte, még sem tudta célját elérni.

Annak okát, hogy Szigethy törekvései dacára sem érvényesülhetett, abban is kell keresnünk, hogy Gottlieb mögött ott voltak a katolikus papok, a kik őt a vezetésök alatt álló iskolák-, intézményeknél sűrűn foglalkoztatták és összeköttetések révén ajánlataikkal lépten-nyomon segítettek.

Eltekintve ettől hozzájárult Szigethy mellőzéséhez még ama körülmény is, hogy nem a legjobb hírnév előzte meg letelepedését. A lefolyt engedélymegadási vita alkalmával maga Szigethy említi, hogy minő uton került Debreczenbe, de elhallgatja, hogy minő okok következtében vált meg a városi debreczeni nyomdánál viselt provizori állástól.

Ép úgy, mint előbb Vadászi László és Domokos Imre feljelentései következtében Huszti Imre provizort, Szigethyt is azért mentik föl a debreczeni városi nyomdánál viselt állásától, mert kevesebb könyv-példánnyal számolt el, mint a mennyit nyomtatott.⁵⁹

De Szigethy Mihálynak nem ez volt első összeütközése a törvényekkel. A debreczeni városi levéltárban megvan a Szigethy Mihály részére kiállított erkölcsi bizonyítvány, mit a nagykirályi nyomda elnyerésekor kért és ebben arra is utalnak, hogy Bánki Zsigmond nejjével, Koszta Máriával folytatott bensőbb viszony következtében, mert a folyton viszálykodó házastársnak mérget szerzett be, vizsgálat alatt állott és csak hosszas idő múltán lett felmentve.

Az 1803. évi feljelentést ellene a »betsületes compactor czéh« tette, mert észrevették, hogy a város által nyomtatott könyveket napának, Debreczeninének adta el, ki ezeket a vásárookra vitte és ott a kompaktoroktól többet kért, mint a mily ár meg volt engedve. E mellett hozatott Pozsonyból is oly kiadásokat, melyek csinosabbak voltak mint a debreczeni nyomtatványok, és ez által a helyi nyomtatványok elterjedésének is ártott.

⁵⁶ Biharvármegye Levéltárában 1805. 40. Fasc VI. alatt az összes iratok.

⁵⁷ U. o. 1806. 2. Fasc. VI.

⁵⁸ U. o. 1806. 6. Fasc. XII.

⁵⁹ Debreczeni városi Lvtár. 1792. febr. 3. tanácsülési jzköv. 122. sz.

Pelsöczy András, Ónodi György, Gönyüi György, Barta István, Telegdi Gábor, Szer István, Tóth Mihály, Csépan György debreczeni compactorok és a vásárokra oda járók vallomásaiból kitűnt, hogy míg a Gradualét előbb 1 frt 42 krért adta, utóbb 2 frtéért számította; a zsoldárokat pedig hol 10, hol 12 krajczárért árusította. De legjobban felemelte az árát az ABC százának, mert ezeket utóbb 2 frt helyett 3 frt 20 krért adta el. Ép így szabályellenesen járt el, mikor a pozsonyi zsoldárokat már 5 éve árulta. Végre pedig a mappákat (a kemény papírt) ép úgy mint az írópapírt, a mit a vásárra hoztak, összevásárolgatta, hogy a kisebb eladásoknál napasszonya által az árakat felemelhesse.

De ha Szigethy jelleme kifogás alá is esik, nem tagadhatjuk meg törekvéseinek helyességét. Betűi elég csinosak, lépést törekszik tartani Gottliebbal és neki is sikerül nyomdája részére több érdekes művet, néhány jeles írórt megszerezni. Így Szigethynél jelennek meg *Aranka* György »Elme játéka«, (1806.) *Babotsai* István »Vigkedvű Mihály« című drámája, *Csokonai* Vitéz Mihály »Dorottya«-jának második kiadása (1808.), *Hatvani* István, Bihar-megye táblabírájának, négy műve, *Inátsi* Gábornak Kántor Gerzson halálára írt költeménye, *Kónyi* János »Ártatlan mulatsága« *Perecsényi* Nagy László több könyve, köztük »Aradmegye teljes ismertetése.« Ezekon kívül Szigethy Mihály maga is megpróbálkozik a versírással és két füzetkét ad ki: Teleki Sámuel nevenapjára és Rhédey Lajos főispán beiktatására (1808.).

Gottlieb, úgy látszik, mindig tartott attól, hogy Szigethy Mihály megerősödik, vagy talán a nyomott árak mellett nem volt oly haszonra kilátás, a minőt e vállalatától remélt, mert 1808-ban Tichy Jánosnak, eddigi faktorának adta át a nyomdát.

Tichy már régebb idő óta volt alkalmazva Gottlieb váradi nyomdájánál. Értelmességének, ügyességének elég jelét adta a Gottlieb és Szigethy közt felmerült vitában, a melyben ő képviselte Gottliebét. Különben néhány szóval találóan jellemzi őt Gottlieb ama levelében, melyet 1804. október 5-én írt Szigethyhez, mikor a váradi nyomdához társul akarta megnyerni: »Ez a Tichy nevezetű Factorom igen szelid, jó ember, dolgozó, ő úgy fog dolgozni, mint akármely legény; tud jól németül, oláhul, magyarul.« Az akkori viszonyokhoz képest tehát elég nyelvismerete volt és úgy látszik akkor lépett Gottlieb szolgálatába, mikor a máramarosi nyomdáját megelőzőleg oláh nyomtatványokat is készített. De nemcsak faktora, hanem szedője is volt a nyomdának, hiszen ismerve az akkori viszonyokat, jól tudjuk, hogy gyakran a főnök maga végezte a szedői teendőket is. S Gottlieb is szükségesnek tartja kiemelni, hogy úgy dolgozik, mint akármely legény.

Tichy, a fent elősorolt okokon kívül, talán azért vehette át a nyomdát, mert, ekkor megnövelve, némi anyagi támogatásra tett szert. De ha nem is ismerjük a nyomdaátadás határozott okait, annyi bizonyos, hogy kedvelt egyénnek lett tulajdona, kinek esküvője alkalmából »menyegzői öröm illattal« telt verset is írt Pásztory Ferencz. (Megjelent 1808-ban Tichy János nyomdájában.)

Tichy 1808-tól 1839-ig birta e nyomdát; harminczegy éven át, tehát oly sokáig, mint még eddig egy váradi nyomdász sem. S mindig volt munkája, mert eltekintve a hivatalos nyomtatványoktól, apróbb munkáktól, volt olyan év, melyben 18 könyvet nyomtatott. Ha tekintetbe vesszük, hogy a váradi nyomda ekkor még csak a harmadrendű nyomdák sorába tartozott, ez az eredmény is kielégítő. Tichy nyomdáját több ízben újból felszerelte, betűit kicserélte és latin, magyar, német művek nyomására rendezte be: sőt itt jelent meg 1809-ben a Váradon nyomtatott első franczia mű is, *Hatvani* István: »Essai des sentiments« című könyve. A korabeli írók közül leginkább foglalkoztatják *Bárdos* Józset (ABC), *Csokonai* Vitéz Mihály, *Dietrich* Miklós (5 könyvvel). *Faliczky* Jánosné, az első magyar drámaírónők egyike, *Gedeon* László, *Hampl* József (több alkalmi költeménnyel), *Hatvani* István, Bihar-megye tanácsosa, *Hazucha* Xav. Ferencz, *Komlóssy* Antal, *Perecsényi* Nagy László, *Mook* Moyses, *Pechata* János, *Sipos* Antal és József.

Sajnos, hogy sajtója legtöbb művének nincs irodalomtörténeti jelentősége. Leginkább alkalmi műveiket nyomatták ki a nagyváradi és környékbeli írók, miket valamely névnap, örömmünnep, esküvő, temetés alkalmából írtak rímes sorokban vagy ékes prózában. Ezek mellé sorakoznak az énekes könyvek, zsoltárok és néhány hitvitázó nyomtatványa. Ez időszakban jelennek meg első ízben füzet-alakban a hivatalos nyomtatványok és ekkor indul meg (1833-ban) az »Ő és új nagyváradi kalendárium« is, melyből Tichy János hét évfolyamot adott ki.

Nyomdájáról két feljegyzést ismerünk, miből azonban nem következtethetünk arra, hogy a nyomda emelkedett volna. Mert 1817-ben, mikor Trattner a létező magyarországi könyvnyomtató műhelyekről írt több érdekes cikket, a nagyváradi nyomdában csak egy segéd és egy nyomó volt alkalmazva és ugyancsak ennyi munkaerőt említ a »Magyar Könyvszemlé«-ben⁶⁰ ama cikk is, mely a jelen század harmadik tizedében létező könyvnyomdák viszonyaival foglalkozik. Sőt megemlíti, hogy leginkább csak váltó munkákat nyomtat és évente papírszükséglete nem több 22 bálnál. Fogyasztása tehát kevés és a nyomda jelentősége nem emelkedik.

A nyomdában 31 évi működés alatt több mint 200 könyv jelent meg, a melyeknek alig egy negyede latin, a többi – néhány kivételével – magyar nyelvű.

Tichy János kevés halála előtt (1838. decz. 21.) társul vette maga mellé Alajos fiát, ki utóbb nyomdaengedélyért folyamodott és 3489/1839. szám alatt szabadalomlevelet nyert.

A kort jellemzi a kihirdetés alkalmával a szabadalomlevélre rávezetett vármegyei záradék, a melyet jónak látunk ide igatni:

926/1840.

Felolvastatván, – melybe ámbátor ugyan a' minden Törvény nélkül behozott szabadságát bilincsekbe tartó 's a' kor kívánataihoz képest ki fejlődést akadályozó Censura, melyet a' megyei Rendek törvénynek soha el nem ismervén, mint sérelmet több rendbeli követi utasításaikba megszüntettetni kívántak megemlíttve van; mind azon által azon édes reménytől vezéreltetve, hogy a Nemzetnek a' Censura eránti sérelme a sajtó szabadság eránt hozandó törvényel orvosolva lesz; – jelenleg ezen ovás mellett e királyi szabadíték levelet ki hirdettetük. Költ az ezer nyolcz száz negyvenedik esztendő Böjtmás hava 5-én s több napokon folytatva tartatott Tekéntetes Nemes Bihar Vármegye közgyűléséből.

Aljegyző: Stankovits György.⁶¹

Tichy Alajos csakhamar a nyomda átvétele után újabb befektetéseket eszközölt, majd a nyomdászat terén időközben feltalált eszközöket is beszerezte és minden tekintetben gondoskodott arról, hogy a közönség igényeit tetszetős betűk alkalmazásával, bizonyos külső csín elérésével kielégítse. Tichy alkalmazta először Váradon a gyorssajtót és így a felmerülő apró nyomtatványokat nemcsak jól, hanem gyorsan is felkészíthette. Különösen a város és megye foglalkoztatta ily munkákkal, de e mellett a posta és más állami intézmények is felkeresték, mert akkor még minden hivatal ott dolgoztatott, a hol a legközelebbi nyomdát érte. Gyakran heteken át éjjel-nappal forgott a két gyorssajtó és így rövid idő alatt sikerült is Tichy Alajosnak némi vagyonra szert tenni. E mellett segédei is igen kedvelték, mert, mint több fenmaradt kedélyes adoma bizonyítja, alkalmazottait gyakran anyagilag is támogatta és ha a nyomdának sikerült nagyobb bevételre szert tenni, ebből a heti elszámolás alkalmával segédeinek is juttatott.

1839-től 1862-ig, tehát 23 év alatt, míg a nyomdát vezette, körülbelül 160 mű jelent meg Tichy Alajosnál. A legtöbb könyv ismét csak helyi érdekű, alkalmi mű, bár van olyan

⁶⁰ 1899 évf. 361. 1.

⁶¹ Először közölve *Firtinger* Károly: »Ötven esztendő a magyarországi könyvnyomtatás közelmúltjából« című művében.

nyomdaterméke is, melynek címlapján *Lauka* Gusztáv, *Szaniszló* Ferencz, a későbbi püspök, *Szacsvai* Imre, az ismert 1848-ik évi népszónok, *Haan* Lajos történetíró, *Grosz* Frigyes, a kiváló szemorvos neveit olvashatjuk. Sőt egy ízben Tichy Alajos is megpróbálkozik a versírással, kinyomatva 1843-ban Bemer püspök beiktatására írt versét.

Működése idejére esik a sajtószabadság behozatala, de ennek hatása alatt vajmi kevés oly nyomdatermék jelent meg, melyben az 1848/9-iki eszméket propagálták volna. Ezek között még leginkább figyelemre méltó *Bárdocz* János »Polgári szózat a néphez« című füzeté és *Öröm* Miklós »Igy áll a világ« című költeménye.⁶²

Sok alkalmi vers jelent meg amaz alkalomból, hogy 1857-ben I. Ferencz József először volt Nagyváradon.

Mikor Tichy Alajos 1862. július 18-án, 53 éves korában meghalt, fia: Ákos vette át a nyomdát.

Tichy Ákos világlátott ember volt. Három évi tanulás után felszabadult és nyakába vette a világot, gyakran gyalog járva városról városra, Előbb Bécsben, utóbb hosszabb ideig Lipcsében, majd rövid időközökben Hamburgban, Berlinben, Bremában dolgoztatott. Bejárta Angliát, huzamosabb ideig időzött Londonban, míg utóbb Franciaországba került. Haza jövén átvette atyja üzletét. Nagyváradnak tisztelt polgára volt; részt vett a társadalmi életben, érdeklődött a közügyek iránt, sokat buzgólkodott a tűzoltói intézmény fölvirágoztatása körül. Tizenkét éven át vezette kellő szakértelemmel a nyomda ügyeit. De utóbb a jóbarátok és közügyek miatt elhanyagolta teendőit is. 1868 óta erős konkurrencziával kellett küzdenie; a sokkal modernebb felszerelésű Hügel-nyomda háttérbe szorította az övét; megdöbbenve látta lassú pusztulását annak az ősi kenyéradó könyvnyomtató intézetnek, a mely apáról fiúra szállott és egyik tényezője volt Nagyvárad városa kulturális haladásának. Nyomdája hovatovább mind inkább értéktelenebbé vált, betűi elkoptak, elavultak, a német (fractur) betűk, miből több volt mint a latinból, holt tökévé lettek és ezeket poton áron kellett mint hasznavehetetlen betűket értékesíteni.

Ily körülmények közt 1874-ben kénytelen volt a nyomdát Hollóssy Lajosnak átadni.

A Tichy-nyomda ez időbeli működéséből leginkább figyelemre méltó, hogy 1862-ben itt nyomatták az első nagyváradit lapot a »*Bihart*«, melynek Györffy Gyula volt a szerkesztője, főmunkatársa: Rádl Ödön. Volt ugyan ezt megelőzőleg is Biharvármegyében lap, már 1842-ben indult meg, a »*Debreczen-Nagyvárad* *Értesítő*« Balla Károly szerkesztésében, de a szerkesztő nem bírta lapját megkedveltetni a közönséggel s, mint a ma is fennálló lap, hirdetések közlésére fektette a fősúlyt.⁶³

Ugyancsak e nyomdában lett nyomtatva eleinte a második »*Bihar*« mely 1867. június 15-én indult meg Sólyom Fekete Ferencz szerkesztésében. Utána Juhász Gyula, majd rövid ideig a későbbi laptulajdonos Hollóssy Lajos, utóbb Tausek Ferencz, a fuzio után pedig, mikor a szabadelvű párt közlönye lett, Riskó János, végül pedig Gyalokay Lajos volt a lap szerkesztője. Előbb hetenként kétszer, utóbb 4-szer, majd 1878-tól kezdve hetenként hatszor jelent meg.

1868-ban *Hügel* Ottó nyitott Váradon nyomdát. Hügel már 1861-ben Váradon telepedett le, megvette Moll Gusztáv 1858-ban alapított kőrajznyomdáját; majd 1862. tavaszán könyv-, mű- és zeneműkereskedés és kölcsönkönyvtár állításához kért jogot, de erre nem kapott

⁶² A debreczeni ref. collegium törzskönyvtárában is van egy érdekes szabadságharczi nyomtatvány. Ennek megismertetése czélszerű volna.

⁶³ A váradit hírlapirodalom történetét külön monográfiában írom meg.

engedélyt, mert a királyi helytartó, tekintettel a létező könyvkereskedésekre, ezt feleslegesnek találta. Hügel azonban nem nyugodott és 1862. június havában megvette 1200 forintért Demjén József könyv- és papirkereskedését, 1863-ban könyvkötői iparüzletre kapott engedélyt, s végre 1868-ban könyvnyomdát alapított.⁶⁴

Alig vette át a nyomdát, 1868. május 2-án megindította dr. Sipos Árpád szerkesztése mellett dr. Báttaszéki Lajos főmunkatárs támogatásával a »Nagyvárad Lapok«-at, mely hetenkint kétszer, szerdán és szombaton, jelent meg kis ívrét alakban. Ez a lap volt a nagyvárad Kereskedelmi Csarnok hivatalos közlönye is, de azért már 1870 június 30-án megszűnt, hogy helyet adjon a mai nap is fennálló »Nagyvárad« című független irányú napilapnak. (Jelenleg szerkesztője: Sas Ede.)

A Hügel-nyomda idejében még két tekintélyes nyomdája volt Nagyváradnak.

Az egyik, mint már említettük, a Tichy-nyomda folytatása, mely előbb *Tichy és Hollóssy* társas cég, majd utóbb *Hollóssy* Lajos végre pedig *Hollóssy* Jenő neve alatt állott fenn. *Hollóssy* Lajos nem volt szakember. 1846-ban mint könyvkötő telepedett meg Nagyváradon, hol utóbb könyvkereskedést is nyitott. Majd mikor Tichyért jótállott és tetemes veszteségek érték, átvette ennek nyomdáját. De tönkre jutva, átadta Jenő fiának, a ki azonban szintén nem tudott boldogulni és 1882-ben átadta ifj. Berger Sámuelnek.

Ifj. *Berger* Sámuel az elhanyagolt nyomdát újból felszerelte, modern gépekkel látta el és ma 14 munkással dolgozik igen csinos, izléses munkákat készítve. Kiadásában jelent meg *Endrődi* Sándor és dr. *Várad* Zsigmond Lapja: a »*Magyar Szó*« (1890. decz. 1. – 1891. febr. 28.), *Gesztesi* Ödön és *Niedermann* Antal »*Gyorsírási Lapok*« című folyóirata, *Nogáll* János, »*Katholikus Hitterjesztési Lapok*« című füzetes vállalata, *Winkler* Lajos »*Népnevelési Közlöny*«-e és 1898. óta a részjegyekre alapított »*Nagyvárad* Napló.« (Dési Géza és Fehér Dezső szerkesztésében.)

1874-ben *Laszky* Ármin nyitott nyomdát. Szakképzett nyomdász, ki *Emich* Gusztáv, majd pedig az *Athenaeum* nyomdájában működött. 1870. februárjában jött Váradra, hol mint Hügel Ottó nyomdai művezetője 1874 augusztus 10-éig volt alkalmazva. Ekkor kilépett és önálló könyvnyomdát alapított, mit 1878-ban papirkereskedéssel kötött össze, 1895-ben pedig külön helyiségben könyvkereskedést nyitott.

Nyomdájának felszerelése: 2 gyorsajtó, 1 kézi sajtó, 1 amerikai sajtó, 1 vágógép, 1 drótfűző, 1 kartonvágógép, 1 stereotípia és segédgépek, 1 simító gép. Alapításakor 8 segéd volt alkalmazva, ma személyzete 32 személyből áll. Alapításakor évente 10 bál, ma 200 bál papir kerül feldolgozás alá.

A nyomda megalapításakor indult meg a ma is fennálló »*Szabadság*« című lap (jelenleg szerkesztője: *Hegyesi Márton*), mely az első évben hetenkint 4-szer, 1875-ben hetenként 5-ször. 1876-tól kezdve naponta jelent meg. 1900-ban kísérletet tett, mint estilap, de utóbb ismét mint reggeli lap jelent meg.

E nyomdában lett nyomtatva a »*Régészeti és Történelmi Közlöny*« (szerk. ifj. *Gyalokay* Lajos), »*Szünnóra*« (szerk. *Laszky* Tamás), »*Nagyvárad* Közvetítő és Híradó« (szerk. *Gyenes* Antal), »*Csarnok*« és »*Salon*« (mindkettő a »*Szabadság*« melléklapjai).

Hügel Ottó 1890-ben elhalván, nyomdája 6500 frtért *Láng* József tulajdonába ment át. A nyomda leltári értéke 1890-ben az átvételkor 9000 frt, a mai értéke, felszerelve a legmodernebb gépekkel, betűkkel, az 1898-ban alapított könyv- és papirkereskedéssel együtt 43,000 frt. A nyomda 1890-ben 14 személyt foglalkoztatott 109 frt heti bérrel; ma, mint a legtekinté-

---

⁶⁴ *Láng* József, A »Nagyvárad« huszonhat éve. Nagyvárad, 1896.

lyesebb nyomda, 34 személy van alkalmazva 250 forint heti fizetéssel. 1890-ben a papir-fogyasztás értéke 3380 forint, ma 11450 forint.

Figyelemre méltó működést. fejt ki *Sonnenfeld* Adolf nyomdája, melyet még atyja alapított 1856-ban és eleinte kizárólag kő- és dombornyomással foglalkozott. Ennek halála után (1886.) fia a legmodernebb gépekkel szerelte fel a nyomdát, összekötve azt papirkereskedéssel is. Jelenleg kizárólag akcizencz (finomabb) munkát készít és 9 munkást foglalkoztat. A nyomda felszerelése: 1 Bachrach levélfejnemő gép, 1 frankenthali gép, 1 lipcsei próbát gép és 1 liberthini gyorsajtó. Néhány évvel ezelőtt különösen Erdélybe szállított nagymennyiségű nyomtatványt és több állami hivatalnak volt szállítója.

1889-ben alapították a *Szigligeti-nyomdát*, mely azonban sohasem virágzott; tulajdonosai kénytelenek voltak a részvénytársasági alapon teremtett nyomda felszámolását kimondani. A leltár kedvezőtlen eredménye következtében jónak látta *Déri* János megváltani és a saját neve alatt tovább folytatni. Utóbb e nyomda *Déri és Boros* cég alatt állott fenn; 1898-ban *Boros Jenő* megvette és a nyomdát egyedül folytatta, felszerelve 1 amerikai gyorsajtóval és 1 iker-körforgó géppel. Jelenleg 7 szedőt, 1 gépmestert, 6 tanulót és 5 női munkást foglalkoztat. 1899-ben nagyobb papirkereskedést is nyitott, 1900 június 15-én Halász Lajos szerkesztésében megindította a *„Nagyvárad Friss Ujságát”*, míg 1900 november 1-én *Richtzeit* Arthur szerkesztése mellett e nyomdában készül a *„Kolosvári Friss Ujság”* is.

A nagyobb nyomdák közt alapításra legfiatalabb a *Szt. László nyomda*, mely 1894 november 4-én indult meg. Alapítói a nagyvárad káptalan és az egyházmegyei papság. A szükséges tőkét részvénytársasági alapon adták össze. Az alapítás célja egy napilap megindítása. A nyomda munkásainak száma megindulás óta változatlanul tizenhat.

E nyomdában jelennek meg a *Tiszántul* napilap (jelenleg szerkesztője: dr. Vucskics Gyula), *»Vulturul«*, *»Népnevelési Közlöny«* kéthetenként, *»Kath. Hitterjesztés Lapjai«* havi és *»Képes Missio Könyvtár«* évnegyedes folyóiratok.

E nyomdákon kívül még a következők működnek Váradon: Fiedler M. (könyomda), Freund Lajos és társa (leginkább héber betűs nyomtatványokat állít ki), Helyfi László, Hönig Józsefné, Neumann Vilmos (itt jelenik meg 1900 október óta a *»Nagyvárad Színházi Lapok«* Kaczér Vilmos szerkesztésében), Pauker Dániel (e nyomdában jelent meg dr. Báttaszéki Lajos vegyestartalmu napilapja, a *»Biharmegyei Közlöny«* 1871-ben) és Rákos Vilmos utóda (Adler Béla). E nyomdáknak azonban nincsen nagy jelentőségük. Leginkább apró, üzleti nyomtatványok készítésére szorítkoznak és leggyakrabban csak a közönség napi szükségletének fedezésére törekednek.

Visszapillantva a letűnt század nyomdászataira, el kell ismernünk ennek fokról-fokra való haladását. Már a Tichy-család működése idején kiválnak a várad nyomdatermékek csinos betűikkel, ízléses díszekkel. 1868-ban megindul e téren is az egészséges verseny és Hügel Ottó helyesebb irányba tereli a nyomdászatot. S itt kezdődik a nagyvárad nyomdászat igazi fejlődése. A mit a technika vívmánya, gépek, betűk, nyomás terén, a főváros felmutathat, azt mind meghonosítják a mindinkább szaporodó nagyvárad nyomdák. Számban is gyarapodva, irodalmi életet teremtenek. A nagyvárad kiváló írók, leginkább hírlapírók és tanárok, most már Váradon nyomtatják műveiket és törekvéseik elérésére, az irodalom fejlesztésére megalakítják a nagyvárad *»Szigligeti Társaság«*-ot (1891.), a vidék e nagytekintélyű irodalmi társaságát. A mindinkább szaporodó írók nyomán mindjobban fellendül a hírlapirodalom. Ez maga után vonja a nyomdák üzemének kiterjesztését. Ugy, hogy ma Nagyvárad e tekintetben vidéki városaink között első helyen áll.